

Consequenties van demografische ontwikkelingen in Zeeland
RAPPORTAGE TOPTEAM KRIMP
VOOR ZEELAND
Oktober 2009

Consequenties van demografische ontwikkelingen in Zeeland

**RAPPORTAGE TOPTEAM KRIMP
VOOR ZEELAND**

H.F. Dijkstal, J.H. Mans

Oktober 2009

In opdracht van mevrouw drs. A.Th.B. Bijleveld-Schouten, Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en mr. E.E. van der Laan, Minister voor Wonen, Wijken en Integratie

Samenvatting	4
1. Opdracht en werkwijze Topteam	9
1.1 Opdracht	9
1.2 Werkwijze	11
1.3 Leeswijzer	12
2. Demografische ontwikkelingen in Zeeland	13
2.1 Krimp gedefinieerd	13
2.2 Krimp in Nederland	14
2.3 Demografische ontwikkelingen in Zeeland	15
3. Bevindingen Topteam	18
3.1 Thematische insteek	18
3.2 Wonen	19
3.3 Onderwijs	21
3.4 Economie, arbeidsmarkt en mobiliteit	23
3.5 Zorg en welzijn	25
3.6 Bestuurlijke samenwerking	26
3.7 Financiering	28
4. Conclusies en aanbevelingen	32
4.1 Hoofdconclusie	32
4.2 Conclusies per thema	33
4.3 Aanbevelingen	35
Bijlagen	39
1. Overzicht gesprekspartners	40
2. Documentenoverzicht	42
3. Bevolkingsontwikkeling 2006-2025 PBL/CBS (PEARL 2008)	44
4. Huishoudensontwikkeling 2006-2025 PBL/CBS (PEARL 2008)	45

Samenvatting

OPDRACHT

De Minister voor Wonen, Wijken en Integratie en de Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties hebben het 'Topteam Krimp' ingesteld. De opdracht aan het Topteam houdt in het analyseren van knelpunten en kansen, die bevolkings- en huishoudensdaling met zich meebrengen en het formuleren van oplossingsrichtingen en aanbevelingen.

Het Topteam heeft een onafhankelijk positie en heeft de volgende drie doelstellingen geformuleerd:

1. Het bevorderen van bewustwording en het gevoel van urgentie; omslag in denken en doen van groei naar krimp en van ontkenning naar erkenning.
2. Het formuleren van aanbevelingen voor het oplossen van problemen op korte termijn.
3. Het ontwikkelen van een perspectief en het voorstellen van structurele oplossingen voor de lange termijn.

Het Topteam is begin 2009 de werkzaamheden gestart voor de Regio Parkstad Limburg. In de zomer van 2009 is afgesproken de opdracht van het Topteam te verbreden naar de krimpregio's in Groningen en Zeeland. Deze rapportage heeft betrekking op de situatie in Zeeland.

WERKWIJZE

Een eerste ontmoeting met de bestuurlijke kernspelers uit Zeeland en Groningen vond plaats op 11 juni 2009 in Den Haag. Deze ontmoeting stond in het teken van het afstemmen van wederzijdse verwachtingen. Voor de uitvoering van de opdracht heeft het Topteam vervolgens een thematische insteek gehanteerd. In het onderzoek van het Topteam zijn als thema's aan bod gekomen: wonen, onderwijs, zorg, welzijn, economie, arbeidsmarkt, mobiliteit, bestuurlijke samenwerking en financiering.

Behalve met betrokkenen in de drie krimpregio's, heeft het Topteam gesprekken gevoerd met het DG Wijkenoverleg en met departementale krimpexperts. Tijdens de Bestuurdersconferentie Bevolkingsdaling op 17 juni 2009 presenteerde het Topteam de tussentijdse bevindingen en de voorlopige oplossingsrichtingen. De tussenstand op dat moment had met name betrekking op de situatie in Parkstad Limburg.

Met de bewindslieden, die als opdrachtgevers fungeerden, voerde het Topteam op verschillende momenten een voortgangsoverleg. Het Topteam nam kennis van vele schriftelijke documenten.

KRIMP GEDEFINIEERD

Het type krimp, waarop het Topteam zich richt, laat zich als volgt typeren:

- Er is sprake van substantiële en structurele bevolkings- en huishoudensdaling, op regionaal schaalniveau (waarbij stedelijke gebieden onderdeel kunnen uitmaken van die regio).
- Dit betekent dat het Topteam zich richt op krimp op lange termijn, waarbij niet alleen sprake is van een daling van het aantal inwoners, maar ook van het aantal huishoudens.
- Dit type krimp heeft grote consequenties voor het voorzieningenniveau en het economisch perspectief van de regio, omdat het een aanslag doet op het noodzakelijke voorzieningenniveau en omdat het krimpg gebied te maken krijgt met waardeverlies (omdat 'waardecreatie' niet langer te realiseren blijkt).

CONCLUSIES

Uitgaande van de prognoses van het PBL/CBS (PEARL 2008) is in Zeeuws Vlaanderen en Vlissingen tot 2025 geen sprake van krimp, zoals gedefinieerd door het Topteam. Voor de gemeente Sluis duiden deze prognoses van het PBL/CBS wel op bevolkings- en huishoudensdaling. De voorlopige prognoses tot 2040 geven aan dat op langere termijn in Zeeuws Vlaanderen wel sprake zal zijn van krimp volgens de definitie van het Topteam. Ook de huidige demografische ontwikkeling in Zeeuws Vlaanderen (het structureel uitblijven van groei) stelt de partijen voor complexe opgaven. Aangezien op lange termijn in Vlissingen geen sprake is van substantiële en structurele daling van de bevolking en het aantal huishoudens, hebben onderstaande conclusies en aanbevelingen betrekking op de situatie in Zeeuws Vlaanderen.

Hoofdpijnen conclusies per thema

- **Wonen:** In sommige gebieden van Zeeuws Vlaanderen zijn de gevolgen van een veranderende bevolkingssamenstelling en bevolkingsdaling zichtbaar op de woningmarkt, met name in de gemeente Sluis. Deze zichtbare urgentie heeft echter nog niet geleid tot een samenhangende woonvisie en geregisseerde acties op het schaalniveau van Zeeuws Vlaanderen.
- **Onderwijs:** Demografische ontwikkelingen hebben op korte termijn met name gevolgen voor het primair onderwijs. De afname van het aantal leerlingen heeft gevolgen voor de kwaliteit van het onderwijs. Binnen de bestaande onderwijsregelgeving worden de financieringssystematiek en de fusietoets als belemmerend ervaren. Het is noodzakelijk om op korte termijn de opgave in het onderwijs als gevolg van demografische ontwikkelingen preciezer en meer compleet te duiden.
- **Economie, arbeidsmarkt en mobiliteit:** Zeeuws Vlaanderen is een economisch sterke regio en kent weinig werkloosheid. De wijze waarop gemeenten en provincie demografische ontwikkelingen meenemen in de ontwikkeling van beleid, is bemoedigend. Dit heeft echter onvoldoende geresulteerd in concrete maatregelen die in gezamenlijkheid en onder sterke regie worden uitgevoerd. Naast het ontwikkelen van een aantrekkelijk vestigingsklimaat, innovatie en een aansluitende arbeidsmarkt, is investeren in openbaar vervoer en weginfrastructuur noodzakelijk. Hierbij dient speciale aandacht gegeven te worden aan leerlingenvervoer.
- **Zorg en welzijn:** In relatie tot de thema's zorg en welzijn is vergrijzing de meest prominente ontwikkeling in Zeeuws Vlaanderen, met als gevolg een toenemende en veranderende zorgvraag. Bevolkingsdaling in een dunbevolkt en geïsoleerd gebied als Zeeuws Vlaanderen leidt tot een toename van de kosten, het steeds moeilijker kunnen voldoen aan de (landelijke) kwaliteits- en bereikbaarheidseisen en krapte op de arbeidsmarkt voor zorgpersoneel. Een belangrijke oplossing voor bovengenoemde gevolgen ligt in vergaande samenwerking tussen zorg- en welzijnsinstellingen. Aandacht is nodig voor vereenvoudiging van de regelgeving, zodat het mogelijk is met financiële middelen te schuiven en de noodzakelijke samenwerking aan te gaan.
- **Bestuurlijke samenwerking:** Vraagstukken die bevolkingsdaling in Zeeuws Vlaanderen op de langere termijn met zich brengt, vereisen een constructieve, niet-vrijblijvende samenwerking op het niveau van de regio, met proactieve steun van de provincie Zeeland. Om de voorliggende opgaven succesvol ter hand te nemen, dienen de Zeeuws Vlaamse gemeenten een stevige vorm van samenwerking in te richten, waarin tot uitdrukking komt

dat de primaire verantwoordelijkheid ligt bij de betrokken gemeenten en waarbij effectief wordt samengewerkt met de provincie Zeeland.

- **Financiering:** Een transparante en complete financiële raming van de opgaven als gevolg van bevolkingsdaling is essentieel. Daarbij dient onderscheid gemaakt te worden naar de transitieopgave voor de korte termijn en naar de meer structurele opgave voor de lange termijn. Daarnaast dient bij deze raming een helder onderscheid gemaakt te worden tussen enerzijds de reguliere transformatieopgave en anderzijds de opgaven die daadwerkelijk krimpgerelateerd zijn. Vervolgens dient op basis van deze raming in beeld gebracht te worden hoe de financiële opgave zich verhoudt tot de draagkracht van de betrokken gemeenten en woningcorporaties.

AANBEVELINGEN

Het Topteam adviseert de gemeenten van Zeeuws Vlaanderen (Terneuzen, Hulst en Sluis) en de provincie Zeeland om op korte termijn de samenwerking tussen partijen te versterken door het instellen van een stuurgroep. Deze stuurgroep neemt met gezag de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de aanbevelingen in dit rapport. Een van de gemeentebestuurders vervult de rol van voorzitter van deze stuurgroep. De provincie Zeeland participeert op bestuurlijk niveau in deze stuurgroep en vervult een proactieve ondersteunende rol.

De opdracht aan de stuurgroep bestaat uit de volgende elementen:

- Ontwikkel een integrale gebiedsvisie voor Zeeuws Vlaanderen voor de komende 25 jaar. Deze gebiedsvisie dient te anticiperen op de gevolgen van bevolkingsdaling op de langere termijn en geeft aandacht aan de thema's wonen, mobiliteit, bedrijvigheid, landbouw, toerisme, zorg, onderwijs, natuur en landschap.
- Ontwikkel op basis van bovengenoemde gebiedsvisie een concreet uitvoeringsprogramma voor de komende vier tot vijf jaar, inclusief een financiële raming. Breng op basis van deze financiële raming in beeld wat de regio zelf kan bekostigen. Start met de uitvoering van het uitvoeringsprogramma en borg de monitoring van de uitvoering.
- Stel een bestuursovereenkomst op, waaruit de verantwoordelijkheden voortvloeien en waaruit blijkt welke ruimte de stuurgroep heeft op tevoren afgebakende terreinen. Laat de gebiedsvisie, het uitvoeringsprogramma en de bestuursovereenkomst vaststellen door gemeentebesturen en -raden, zodat de stuurgroep op basis daarvan ruimte krijgt om aan de slag te gaan.
- Stel een programmamanager aan, die wordt ondersteund door een voor de taak toegerust projectteam. Dit projectteam is een ambtelijke afspiegeling van de stuurgroep.
- Fungeer als stuurgroep ook als aanspreekpunt voor maatschappelijke partners (onderwijsinstellingen, woningcorporaties, zorg- en welzijnsinstellingen) en het bedrijfsleven voor discussies over de gevolgen van bevolkingsdaling.
- Ontwikkel, als onderdeel van de gebiedsvisie, een samenhangende woonvisie op het schaalniveau van Zeeuws Vlaanderen, inclusief een transformatieplan en een financiële raming. Breng daarbij scherp in beeld wat krimpgerelateerd is en onderzoek de mogelijkheden van een financieel arrangement ('Transitiefonds Wonen').
- Bevorder de doorvertaling van de regionale woonvisie naar gemeentelijke structuurvisies en bestemmingsplannen.
- Breng, in samenwerking met onderwijs- en zorginstellingen, in beeld welke voorzieningen nodig zijn op welk schaalniveau en maak een financiële raming van de gevolgen van bevolkingsdaling voor de thema's onderwijs, zorg en welzijn.

- Betrek het bedrijfsleven nadrukkelijker bij discussies over gevolgen van bevolkingsdaling.
- Bevorder grensoverschrijdende samenwerking en benut de recent door het Rijk benoemde grensoverschrijdende makelaar, de heer W.T. van Gelder.

Succesvol opereren van de stuurgroep vereist actieve ondersteuning vanuit de gemeenten en de provincie. Zowel gemeenten als provincie dienen proactief aan te geven welke steun zij kunnen verlenen, zowel op het gebied van financiën als voor de inzet van menskracht. Daarnaast dienen partijen een actieve rol te spelen bij de ontwikkeling van de integrale gebiedsvisie, het uitvoeringsprogramma en de bestuursovereenkomst.

Het Topteam formuleert de volgende aanbevelingen voor de Rijksoverheid:

- Volg als Minister voor WWI en als Staatssecretaris van BZK nauwlettend de ontwikkelingen in Zeeuws Vlaanderen.
- Breng als Ministerie van VROM/WWI in beeld wat voor woningcorporaties in krimpregio's belemmeringen zijn om de nodige maatregelen te treffen.
- Onderzoek als Ministerie van OCW of het huidige financieringsstelsel voldoende soelaas biedt voor scholen in krimpsituaties. Kwaliteit van het onderwijs dient daarbij voorop te staan.
- Onderzoek als Ministerie van VWS of het huidige financieringsstelsel adequaat is voor zorgen welzijnsinstellingen in krimpgebieden. Specifieke aandacht verdient het vergroten van de mogelijkheden om te schuiven met financiële middelen en het vergemakkelijken van financiering van de benodigde zorginfrastructuur door banken.

1. Opdracht en werkwijze Topteam

1.1 OPDRACHT

De Minister voor Wonen, Wijken en Integratie (wwi) en de Staatssecretaris van BZK hebben het 'Topteam Krimp' ingesteld dat bestaat uit Hans Dijkstal en Jan Mans.

Het Topteam is gevraagd een bijdrage te leveren aan het verkennen en analyseren van knelpunten en kansen, die bevolkingsdaling met zich meebrengen. Op basis van deze analyse van knelpunten en kansen wordt van het Topteam verwacht dat zij oplossingen voorstellen en aanbevelingen formuleren.

Het Topteam is begin 2009 de werkzaamheden gestart voor de Regio Parkstad Limburg. In de zomer van 2009 is afgesproken de opdracht van het Topteam te verbreden naar de krimpregio's in Groningen en Zeeland. Deze rapportage heeft betrekking op de situatie in Zeeland. Het Topteam beoogt met deze rapportage de betrokken partners, zowel in Zeeland als op nationaal niveau, handelingsperspectief te bieden voor het aanpakken van de opgaven die de demografische ontwikkeling met zich meebrengt.

Het Topteam heeft een onafhankelijke positie, zowel ten opzichte van de bewindslieden als ten opzichte van partijen in Den Haag en in de regio's in Limburg, Zeeland en Groningen.

Het Topteam heeft de volgende drie doelstellingen geformuleerd:

1. Het bevorderen van bewustwording en het gevoel van urgentie; omslag in denken en doen van groei naar krimp en van ontkenning naar erkenning.
2. Het formuleren van aanbevelingen en oplossingen voor problemen op korte termijn.
3. Het ontwikkelen van een perspectief en het voorstellen van structurele oplossingen voor de lange termijn.

Deze doelstellingen zijn hierna kort nader toegelicht.

Ad 1. Het bevorderen van bewustwording en het gevoel van urgentie; omslag in denken en doen van groei naar krimp en van ontkenning naar erkenning

Het Topteam constateert dat lang niet alle partijen de ernst van het krimpvraagstuk onderkennen en streeft ernaar dat het gevoel van urgentie binnen de krimpregio's èn bij de rijksoverheid gedeeld wordt en dat bij partijen de bereidheid ontstaat om tot actie over te gaan.

Het vraagstuk van krimp raakt vele beleidsterreinen. De betrokkenheid van verschillende departementen is daarom cruciaal. Het gaat dan om de Ministeries van WWI, BZK, VROM, EZ, SZW, OCW, VWS, V&W, Financiën, Justitie, LNV en het programmaministerie Jeugd en Gezin. Deze departementen werken mee aan het oplossen van vraagstukken of knelpunten. Met de verantwoordelijke directeuren-generaal is afgesproken dat "nee zeggen zonder alternatief" geen optie is. Het Topteam verwacht van de verantwoordelijken in de krimpregio's dat zij ook deze houding aannemen.

Ad 2. Het formuleren van aanbevelingen en oplossingen voor problemen op korte termijn

Het Topteam benadert het vraagstuk van krimp vanuit het regionale schaalniveau en richt zich op de (beleids)terreinen wonen, onderwijs, economie, arbeidsmarkt, mobiliteit, zorg, welzijn, financiën en bestuurlijke samenwerking. Op basis van een analyse, vanuit regionaal perspectief, formuleert het Topteam oplossingsrichtingen voor de korte termijn.

Ad 3. Het ontwikkelen van een perspectief en het voorstellen van structurele oplossingen voor de lange termijn.

Vanuit een visie op het krimpvraagstuk is het vervolgens de ambitie van het Topteam om een perspectief voor de krimpregio te formuleren. Krimpen kan mogelijk ook kansen bieden. Naar welke nieuwe wenselijke situatie kan de regio toegroeien?

Voor structurele oplossingen op lange termijn biedt het Topteam handreikingen om te komen tot regionale arrangementen om die nieuwe wenselijke situatie te realiseren. Als mogelijke

handreikingen ziet het Topteam afspraken over rollen, verantwoordelijkheden en bijdragen van de verschillende betrokken partijen.

1.2 WERKWIJZE

Afstemmen wederzijdse verwachtingen

Een eerste ontmoeting met de bestuurlijke kernspelers uit Zeeland en Groningen vond plaats op 11 juni 2009 in Den Haag. Deze ontmoeting stond in het teken van het afstemmen van wederzijdse verwachtingen.

Thematische verdieping

Vervolgens heeft het Topteam op 21 augustus 2009 Zeeland bezocht en verdiepingsgesprekken gevoerd over de thema's:

- Wonen
- Onderwijs, zorg en welzijn
- Economie, arbeidsmarkt en mobiliteit
- Bestuurlijke samenwerking
- Financiering

Het overzicht van gesprekspartners van het Topteam is als bijlage 1 bij deze rapportage opgenomen.

Bevorderen bewustwording

Ter bevordering van de bewustwording en het gevoel van urgentie van het krimpvraagstuk, sprak het Topteam met het DG Wijkenoverleg en organiseerde het Topteam een bijeenkomst met departementale krimpexperts.

Het Topteam nam deel aan het debat dat de VNG organiseerde over demografische krimp op 19 mei 2009, in Madurodam Den Haag.

Verbinding met Nationaal Netwerk Bevolkingsdaling en Nationaal Actieplan

Uiteraard staat de opdracht van het Topteam niet op zich. Om ervoor te zorgen dat verschillende initiatieven elkaar onderling kunnen versterken, is aansluiting gezocht bij andere relevante ontwikkelingen. Zo is aansluiting gezocht bij de interbestuurlijke aanpak vanuit het Nationaal Netwerk Bevolkingsdaling. Dit netwerk organiseerde op 22 april 2009 een Expertmeeting en was verantwoordelijk voor de organisatie van de Bestuurdersconferentie Bevolkingsdaling op 17 juni 2009. Tijdens deze conferentie presenteerde het Topteam de tussentijdse bevindingen en de voorlopige oplossingsrichtingen. De tussenstand op dat moment had met name betrekking op de situatie in Parkstad Limburg.

De adviezen van het Topteam vormen bouwstenen voor het Nationaal Actieplan Bevolkingsdaling, dat vanuit het Nationaal Netwerk Bevolkingsdaling wordt opgesteld. De betrokken bewindslieden, Minister Van der Laan en Staatssecretaris Bijleveld, bieden dit actieplan in het najaar van 2009 aan aan de Tweede Kamer.

Voortgangsoverleg

Over de voortgang van de opdracht sprak het Topteam op verschillende momenten tussentijds met de bewindslieden en hun topambtenaren, die bestuurlijk en ambtelijk als opdrachtgever van het Topteam fungeerden.

Documentenanalyse

Het Topteam nam kennis van de vele schriftelijke documenten die aan het Topteam ter beschikking zijn gesteld. Het documentoverzicht is als bijlage 2 bij deze rapportage opgenomen.

1.3 LEESWIJZER

Het volgende hoofdstuk bevat allereerst een nadere toelichting op het type krimp waarop het Topteam zich richt. Vervolgens is in hoofdstuk 2 beknopt de krimpsituatie in Nederland en in Zeeland beschreven.

Hoofdstuk 3 bevat de bevindingen van het Topteam, geordend naar de thema's die door het Topteam zijn onderzocht.

In hoofdstuk 4 verwoordt het Topteam zijn conclusies en aanbevelingen.

Als bijlagen bij dit rapport zijn opgenomen het overzicht van gesprekspartners van het Topteam, het documentenoverzicht en enkele illustraties over bevolkingsdaling.

2. Demografische ontwikkelingen in Zeeland

2.1 KRIMP GEDEFINIEERD

In dit hoofdstuk volgt allereerst een nadere toelichting op het type krimp waarop het Topteam zich richt.¹

---

¹ Met de definitie van krimp, zoals het Topteam deze verwoordt in deze paragraaf, sluit het Topteam zich aan bij de definitie zoals die gehanteerd wordt in de publicatie “Krimp en ruimte; Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid” van het Ruimtelijk Planbureau, 2006.

Het Topteam richt zich op substantiële en structurele bevolkings- en huishoudensdaling in een regio (waarbij stedelijke gebieden onderdeel kunnen uitmaken van die regio). Dit betekent dat het Topteam zich richt op krimp op lange termijn, waarbij niet alleen sprake is van een daling van het aantal inwoners, maar ook van het aantal huishoudens. Dit type krimp heeft grote consequenties voor het voorzieningenniveau en het economisch perspectief van de regio, omdat het een aanslag doet op het noodzakelijke voorzieningenniveau en omdat het krimpgebied te maken krijgt met waardeverlies (omdat 'waardecreatie' niet langer te realiseren blijkt).

Deze typering betekent dat het Topteam zich niet richt op teruggang van bevolking in afzonderlijke steden of gemeenten of op delen binnen die steden of gemeenten. Ook is de aandacht van het Topteam niet gericht op reguliere, voorspelbare demografische ontwikkelingen in wijken of dorpen (waar sprake is van een cyclus van eerst vergrijzing, daarna weer vergroening). Het Topteam is van mening dat elke gemeente incidenteel met dergelijke demografische ontwikkelingen te maken krijgt. Daarom is de specifieke inzet van het Topteam niet op dergelijke reguliere ontwikkelingen gericht. Ook de leegloop van het platteland beschouwt het Topteam als een ander vraagstuk.

Deze definitie en afbakening van het type krimp, betekent dat het Topteam zich in zijn werkzaamheden in de eerste helft van 2009 met name heeft gericht op de Regio Parkstad in Zuid-Limburg. In de tweede helft van 2009 deed het Topteam nader onderzoek naar krimpregio's in Groningen en Zeeland. De inzet van het Topteam heeft zich beperkt tot de krimpregio's in Parkstad Limburg, Groningen en Zeeland.

Bevolkingsdaling, ontgroening en vergrijzing

Het Topteam constateert vervolgens dat bevolkingsdaling als afzonderlijk verschijnsel moeilijk te isoleren is. Ontgroening, vergrijzing en bevolkingsdaling zijn ontwikkelingen die elkaar onderling versterken. Partijen dienen scherp in beeld te brengen welke vraagstukken daadwerkelijk krimpgerelateerd zijn. Het Topteam heeft de vraagstukken ook op deze wijze benaderd.

2.2 KRIMP IN NEDERLAND

In deze paragraaf schetst het Topteam een beknopt beeld van de krimpsituatie in Nederland. Vervolgens komt in paragraaf 2.3 de situatie in Zeeland nader aan bod.

De prognoses van het Planbureau voor de Leefomgeving en het Centraal Bureau voor de Statistiek (PBL/CBS, PEARL 2008) gaan voor heel Nederland voor de periode van 1995 - 2025 uit van een bevolkingsgroei van 9,4%. Deze prognoses gaan er ook vanuit dat de totale Nederlandse bevolking tot 2038 nog zal toenemen. Daarna daalt de bevolking in Nederland, zo is de verwachting.

Uit het onderzoek (PEARL 2008) komt ook de verwachting naar voren dat in de periode van 2006 tot en met 2025 61% van de gemeenten te maken krijgen met bevolkingsdaling. Terwijl in deze zelfde periode 9% van de gemeenten te maken zullen krijgen met huishoudensdaling.

Er bestaan grote regionale verschillen. Delen van Nederland, vooral de steden, blijven de komende jaren groeien. In andere delen van ons land daalt de bevolking, vooral door een trek van het platteland naar de steden. In de bijlagen 3 en 4 zijn de afbeeldingen opgenomen die de regionale verschillen van bevolkings- en huishoudensdaling in de periode 2006 - 2025 illustreren.

Voor Nederland gaan de prognoses (PEARL 2008) ervan uit dat gedurende de periode 1995 - 2025 de bevolking met 9,4% groeit.

Zeeland

Voor de provincie Zeeland als geheel is voor de periode 1995 - 2025 de verwachting dat de bevolking stijgt met 3,3% (PEARL 2008). Het aantal huishoudens in die periode stijgt met 10,0% (PEARL 2008).

	ZEELAND
Totale bevolking 2008	381.400
Totale bevolking 2025	393.900
Groei	3,3%
Totale huishoudens 2008	165.600
Totale huishoudens 2025	182.200
Groei	10,0%

Het Topteam stelt vast dat op basis hiervan er op provinciaal niveau geen sprake is van bevolkingskrimp voor de periode tot 2025. De situatie in Zeeland is genuanceerd. Er is sprake van verschillen tussen de verschillende gebieden. Tijdens het bezoek van het Topteam is in het bijzonder aandacht gevraagd voor de situaties in de gemeenten Vlissingen, Terneuzen en Sluis. De gemeenten Terneuzen, Sluis en Hulst vormen gezamenlijk Zeeuws Vlaanderen. Voor Vlissingen is tijdens het Topteambezoek apart aandacht gevraagd.

Zeeuws Vlaanderen

Anders dan in Parkstad Limburg, de Eemdelta (Noordoost-Groningen) en Oost-Groningen, is in Zeeuws Vlaanderen de afgelopen jaren geen sprake geweest van bevolkingsdaling. Het historisch perspectief van Zeeuws Vlaanderen verschilt dus van de krimpregio's in Limburg en Groningen.

De bevolkings- en huishoudenscijfers van het PBL/CBS voor de periodes 1999 - 2007 en 2008 - 2025 laten zich voor Zeeuws Vlaanderen als volgt samenvatten.

	ZEEUWS VLAANDEREN	SLUIS	TERNEUZEN	HULST
Historie				
Totale bevolking 1999	107.082	24.253	55.359	27.470
Totale bevolking 2007	107.337	24.238	55.155	27.944
Groei	0%	0%	0%	2%
Totale huishoudens 1999	45.379	10.568	23.504	11.307
Totale huishoudens 2007	47.729	11.159	24.455	12.115
Groei	5%	6%	4%	7%

	ZEEUWS VLAANDEREN	SLUIS	TERNEUZEN	HULST
Prognose				
Totale bevolking 2008	107.500	24.100	55.300	28.100
Totale bevolking 2025	107.800	22.400	55.900	29.600
Groei	0%	-7%	1%	5%
Totale huishoudens 2008	47.700	11.000	24.500	12.200
Totale huishoudens 2025	50.100	10.900	25.900	13.300
Groei	5%	-1%	5%	9%

De volgende punten kenmerken de demografische opbouw in Zeeuws Vlaanderen:

- De afwezigheid van bevolkingsgroei wordt vooral veroorzaakt door een negatief binnenlands migratiesaldo.
- Er vinden grote verschuivingen plaats tussen de leeftijdscategorieën van de huishoudens. Het aantal jonge huishoudens (30 - 60 jaar) neemt af en het aantal ouderen (60 - 80 jaar) neemt toe. Zeeuws Vlaanderen vergrijst sterker dan het Nederlands gemiddelde. Jongeren trekken weg naar buurprovincies en de daar gelegen grote(re) steden.
- Zeeuws Vlaanderen kent een sterfteoverschot.
- Zeeuws Vlaanderen heeft een relatief lage bevolkingsdichtheid met vele kleine dorpen en stadjes en veel agrarisch gebied.

Uit de hiervoor gepresenteerde bevolkings- en huishoudenscijfers blijkt dat voor Zeeuws Vlaanderen als geheel geen bevolkingsdaling is voorzien voor de periode tot 2025. Op het niveau van huishoudens is de komende jaren zelfs sprake van groei, weliswaar in mindere mate ten opzichte van de groei die voor deze periode is voorzien voor heel Nederland. Voor de gemeente Sluis duiden de prognoses op bevolkingsdaling en huishoudendaling.

Bij het formuleren van beleid maakt de provincie Zeeland geen gebruik van de prognoses van het PBL/CBS, maar van het IPB. De provincie stelt dat de cijfers van het PBL/CBS minder geschikt zijn voor dunbevolkte gebieden. Gebleken is dat de cijfers PBL/CBS sterk fluctueren. Uit de prognoses van het IPB komt naar voren dat in de periode 2010 - 2030 het aantal inwoners in Zeeuws Vlaanderen afneemt met 8% en het aantal huishoudens groeit met 2%. Alleen in de gemeente Sluis daalt zowel het aantal inwoners (15%) als het aantal huishoudens (4%).

Het Topteam gaat in de definitie van krimp uit van substantiële en structurele daling van de bevolking en het aantal huishoudens op regionaal schaalniveau. Waarbij die daling grote consequenties heeft voor het voorzieningenniveau en het economisch perspectief van een regio. Bij het opstellen van de adviezen voor Parkstad Limburg en Groningen is het Topteam uitgegaan van de prognoses van het PBL/CBS (PEARL 2008). Ook in dit advies voor Zeeland gaat het Topteam uit van deze cijfers. Voor de gemeente Sluis duiden de prognoses van het PBL/CBS op bevolkings- en huishoudensdaling. Echter, uitgaande van deze prognoses is in Zeeuws Vlaanderen tot 2025 geen sprake van krimp op regionaal schaalniveau, conform de definitie van het Topteam.

Prognoses voor de langere termijn

De voorlopige prognoses van het PBL/CBS tot 2040 geven aan dat op langere termijn op het schaalniveau van Zeeuws Vlaanderen wel sprake zal zijn van krimp volgens de definitie van

het Topteam. Op deze langere termijn is een structurele daling van bevolking en huishoudens voorzien. Dit betekent dat Zeeland de komende jaren tijd heeft om te anticiperen.

Ook de huidige demografische ontwikkeling in Zeeuws Vlaanderen (het structureel uitblijven van groei) stelt de partijen voor complexe opgaven. Door de omvang van het gebied Zeeuws Vlaanderen zijn de verhuisstromen tussen de gemeenten niet bijzonder groot. Naar verwachting zal de geringe groei van Hulst zich niet spreiden over de gehele regio. Nog afgezien van de vraag of spreiding te sturen zou zijn. Per saldo zullen Sluis en Terneuzen met bevolkingsdaling te maken krijgen, waarbij voor Sluis ook sprake zal zijn van huishoudensdaling. In mindere mate geldt dit ook voor Terneuzen. De problematiek in deze twee gemeenten is echter divers. Door het relatief hoge eigen woningbezit zal de krimpproblematiek zich vooral manifesteren in de particuliere woningvoorraad, vooral in de gemeente Sluis en de plattelandskernen van Terneuzen. In de stad Terneuzen zal de problematiek, door de eenzijdige naoorlogse (huur) woningvoorraad, zich vooral manifesteren in de huursector.

Met deze rapportage levert het Topteam een bijdrage aan het adequaat anticiperen op de structurele bevolkings- en huishoudensdaling op de langere termijn en de opgaven die daarmee gepaard gaan.

Vlissingen

Uitgaande van de prognoses van het PBL/CBS (2008) is in Vlissingen geen sprake van krimp, zoals gedefinieerd door het Topteam. Het Topteam gaat in de definitie van krimp uit van substantiële en structurele daling van de bevolking en het aantal huishoudens. Waarbij die daling grote consequenties heeft voor het voorzieningenniveau en het economisch perspectief van een regio.

Het PEARL-onderzoek uit 2008 (PBL/CBS) presenteert de volgende cijfers voor Vlissingen.

	VLISSINGEN
Totale bevolking 2008	45.200
Totale bevolking 2025	47.600
Groei	5%
Totale huishoudens 2008	21.500
Totale huishoudens 2025	22.900
Groei	7%

Tegelijkertijd staat de gemeente Vlissingen voor complexe opgaven. Tijdens het bezoek van het Topteam is aandacht gevraagd voor de grotestedenproblematiek, de transformatie van verouderde woonwijken (van rood naar groen) en de herontwikkeling van het Scheldekwartier (1.900 nieuwe woningen). Deze vraagstukken zijn echter niet ingegeven door demografische krimp.

Aangezien er in Vlissingen geen sprake is van substantiële en structurele daling van de bevolking en het aantal huishoudens zal het Topteam in het vervolg van deze rapportage niet ingaan op de situatie in Vlissingen. Deze rapportage richt zich op de situatie in Zeeuws Vlaanderen.

3. Bevindingen Topteam

3.1 THEMATISCHE INSTEEL

Zoals in het eerste hoofdstuk aangegeven, heeft het Topteam een thematische insteek gekozen. Aan de hand van de gekozen thema's, komen in dit hoofdstuk achtereenvolgens de volgende onderwerpen aan bod:

- Wonen (paragraaf 3.2)
- Onderwijs (paragraaf 3.3)
- Economie, arbeidsmarkt en mobiliteit (paragraaf 3.4)
- Zorg en welzijn (paragraaf 3.5)
- Bestuurlijke samenwerking (paragraaf 3.6)
- Financiering (paragraaf 3.7)

Gevolgen van demografische ontwikkelingen voor de woningmarkt

De gevolgen van de demografische ontwikkelingen (met name veranderende bevolkingssamenstelling) in Zeeuws Vlaanderen hebben consequenties voor de woningmarkt. Zoals aangegeven in het rapport 'Onverkende Paden' van de provincie Zeeland en in de gesprekken van het Topteam met provincie, gemeenten en woningcorporaties staat de woningmarkt onder druk. Het uitblijven van groei leidt tot een ontspannen woningmarkt en daarmee tot waardedaling van woningen, langere verkooptijden, onverkoopbare woningen, leegstand en hier en daar tot verpaupering.

Particuliere woningbezitters kunnen hun vermogen, dat in de woning zit, niet vrijmaken voor het doen van investeringen in een nieuwe woning. Of zij krijgen, vanwege de waardedaling van hun woning, geen krediet voor het opknappen van de huidige woning.

Hetzelfde geldt in zekere zin ook voor woningcorporaties. Corporaties zijn nog wel in staat om overbodig geworden woningen uit de markt te nemen en nieuwe gewenste woningen toe te voegen. Echter, zonder verdien capaciteit zullen ook woningcorporaties snel tegen de financiële grenzen aanlopen. Huurwoningen verkopen is in een ontspannen markt lastig.

De provincie Zeeland verwacht dat een ontspannen woningmarkt kansen biedt voor starters en doorstromers van huur naar koop. Dat zijn op het platteland van Zeeuws Vlaanderen niet de grootste groepen. Bovendien moet elke startende koper zich afvragen of de woning over enige tijd ook weer verkoopbaar zal zijn. Onverkoopbaarheid van woningen leidt ertoe dat bewoners als het ware de gevangene worden in hun eigen woning en niet de noodzakelijke verhuisbewegingen kunnen maken.

Ook stelt de provincie dat de vergrijzing een redmiddel kan zijn voor een krimpende ontspannen woningmarkt. De groei van de huishoudens in de leeftijdscategorie van 60 tot 80 jaar zou kansen bieden om de doorstroming op peil te houden. Deze groep is vaak hoog opgeleid, actief en gezond. Verwacht wordt dat zij, door verandering in levensfase, in beweging komen als er een voldoende aantrekkelijk woningaanbod wordt gecreëerd.

Het Topteam vraagt zich af in hoeverre vergrijzing op de lange termijn daadwerkelijk kansen biedt voor het op gang brengen en houden van de woningmarkt. Dit zal ook afhankelijk zijn van goede zorgvoorzieningen, die nu al onder druk staan.

Het Topteam is van mening dat het aanpassen van het woningaanbod als gevolg van een veranderende bevolkingssamenstelling een reguliere opgave is, waarmee verschillende regio's in Nederland geconfronteerd worden. Van belang is om duidelijk onderscheid te maken tussen enerzijds reguliere demografische ontwikkelingen en anderzijds bevolkingskrimp, om zo scherp in kaart te kunnen brengen welke ontwikkelingen daadwerkelijk krimpgerelateerd zijn.

Sloop- en transformatieopgave

De provincie Zeeland heeft becijferd dat de sloop- en transformatieopgaven voor de sociale huursector in Zeeuws Vlaanderen betrekking heeft op:

- een vervangingsopgave van 1.860 woningen
- nieuwbouw van 2.450 woningen
- uit de markt nemen van 865 woningen.

Daarnaast wordt rekening gehouden met een forse investering in energiemaatregelen in de bestaande woningvoorraad. In totaal is daar een investering mee gemoeid van ongeveer € 500 miljoen waarvan € 150 miljoen onrendabel. De Zeeuws Vlaamse corporaties geven aan dat zij deze last niet zelf kunnen dragen. Door de ontspannen markt, biedt verkoop van huurwoningen onvoldoende soelaas. Zeeuws Vlaanderen kent door een relatief groot aandeel particulier bezit (ongeveer 70%) ook een forse opgave in de particuliere sector. Hiervoor zijn nog geen ramingen gemaakt.

Dat de te nemen maatregelen vragen om substantiële investeringen in de woningmarkt van de regio, is glashelder. De gesprekspartners van het Topteam benadrukken dat voor deze investering een financieel arrangement ontwikkeld zal moeten worden, inclusief een sloopfonds. In de afgelopen jaren is met name door de rijksoverheid het beeld gecreëerd dat woningcorporaties voldoende middelen in kas hebben om dit soort opgaven te financieren. Het is de vraag of dit beeld strookt met de werkelijkheid. Momenteel worden woningcorporaties geconfronteerd met de volgende maatregelen:

- Aanscherping criteria van het Centraal Fonds Volkshuisvesting.
- Betalen van vennootschapsbelasting.
- Bijdragen aan de financiering van de krachtwijken.
- Noodzaak tot sloop en aanpassing woningen als gevolg van een veranderende bevolkingssamenstelling.

Voor woningcorporaties in krimpregio's komt daar het probleem van toenemende leegstand bij. Gezien de financiële situatie van woningcorporaties in krimpregio's, kunnen zij de sloop van woningen als gevolg van bevolkingsdaling niet eigenstandig financieren.

Organiserend vermogen

De uitdaging waar Zeeuws Vlaanderen voor staat, is het op gang brengen en houden van de regionale woningmarkt en het op peil houden van de vastgoedwaarde. Voorkomen moet worden dat er een mismatch ontstaat tussen vraag en aanbod. Het Topteam constateert dat op lokaal niveau acties worden ondernomen, maar dat deze niet geïnitieerd zijn vanuit een regionaal perspectief. Het is noodzakelijk om op korte termijn een regionale woonvisie voor Zeeuws Vlaanderen te ontwikkelen en deze gezamenlijk, onder krachtige regie uit te voeren. Deze visie dient doorvertaald te worden in gemeentelijke structuurvisies en bestemmingsplannen. Op deze wijze kan de uitvoering worden versterkt door de inzet van bijvoorbeeld onteigening.

De suggestie, die is gedaan voor het oprichten van een sloop- en herstructureringsfonds, wordt door het Topteam onderschreven. Steun van het Rijk is daarbij onontbeerlijk. Nieuwe financiële arrangementen zijn nodig om de woningmarkt ook op lange termijn in beweging te houden.

Conclusies over het thema 'Wonen':

- Het is van belang duidelijk onderscheid te maken tussen enerzijds reguliere demografische ontwikkelingen en anderzijds bevolkingskrimp, om zo scherp in kaart te kunnen brengen welke ontwikkelingen daadwerkelijk krimpgerelateerd zijn.
- In sommige gebieden van Zeeuws Vlaanderen zijn de gevolgen van een veranderende bevolkingssamenstelling en bevolkingsdaling zichtbaar op de woningmarkt, met name in de gemeente Sluis.
- Deze zichtbare urgentie heeft echter nog niet geleid tot een samenhangende woonvisie en geregisseerde actie op het schaalniveau van Zeeuws Vlaanderen. Het totaal aan woningbouwplannen overstijgt de behoefte. Afstemming van woningbouwplannen is nodig.
- De uitdaging waar Zeeuws Vlaanderen voor staat, is het op gang brengen en houden van de regionale woningmarkt en het op peil houden van de vastgoedwaarde. Voorkomen moet worden dat er een mismatch ontstaat tussen vraag en aanbod.
- Vanwege een ontspannen woningmarkt kunnen particuliere woningbezitters hun vermogen, dat in de woning zit, niet vrijmaken voor het doen van investeringen in een nieuwe woning. Of zij krijgen, vanwege de waardedaling van hun woning, geen krediet voor het opknappen van de huidige woning.
- Het is noodzakelijk om op korte termijn de opgave als gevolg van krimp preciezer en meer compleet te duiden. Voor een meer precieze financiële raming dient een heldere complete en samenhangende woonvisie voor Zeeuws Vlaanderen, inclusief maatregelen en fasering, het vertrekpunt te zijn.

3.3 ONDERWIJS

Gevolgen van de demografische ontwikkeling voor onderwijs

Ook in het onderwijs zijn de gevolgen van de demografische ontwikkeling voelbaar. Zoals aangegeven in het rapport 'Onverkende Paden' zal door de daling van het aantal geboortes het aantal kinderen in de verschillende leeftijdsgroepen met circa 15% dalen (periode 2007 - 2020). Op dit moment daalt het aantal kinderen van 0 tot 4 jaar. Over enkele jaren zal ook het aantal leerlingen in het basisonderwijs dalen. De verschillen tussen gemeenten zijn echter groot. Naar verwachting zal in de gemeente Sluis het aantal basisschoolleerlingen in de periode 2007 - 2020 dalen met 30%. Scholengemeenschappen voor het voortgezet onderwijs kunnen op langere termijn eenzelfde daling verwachten. Door de grotere schaal van deze scholengemeenschappen zal de impact beperkter zijn.

Het garanderen van kwalitatief goed onderwijs in een dunbevolkte regio als Zeeuws Vlaanderen is op zichzelf al een enorme uitdaging. Dit wordt verder versterkt door de afname van het aantal leerlingen. In het primair onderwijs zijn diverse scholen van maar twee klassen. Om kwalitatief onderwijs te garanderen, is het samenvoegen van scholen in bepaalde gebieden onvermijdelijk. Echter, dit stuit op maatschappelijk verzet. Het sluiten van scholen wordt gezien als een verdere neergang van de leefbaarheid en mensen zien op tegen de lange afstanden naar het primair onderwijs. Het invoeren van hoogwaardig leerlingenvervoer beschouwt het Topteam dan ook als een goede suggestie, die zeker een nadere verkenning waard is wanneer het moeten sluiten van scholen aan de orde is.

In het voortgezet onderwijs in Zeeuws Vlaanderen is het aantal leerlingen te gering om de diversiteit van het opleidingsaanbod te kunnen garanderen. In gesprekken met het Topteam is naar voren gekomen dat het onderwijsveld nauw samenwerkt met het bedrijfsleven. Het bevorderen van een goede aansluiting van het voortgezet- en beroepsonderwijs op de arbeidsmarkt staat hierin centraal. Een voorbeeld hiervan is de samenwerking tussen de ROC Westerschelde en het bedrijfsleven in Terneuzen. Zo investeerde DOW Terneuzen in vijf jaar tijd een miljoen euro in scheikundeapparatuur op verschillende middelbare

scholen. Die investeringen hebben veel succes gehad. In een paar jaar tijd groeide het aantal aanmeldingen voor een chemisch-technische studie van 10 naar 60. Het Topteam moedigt partijen aan deze samenwerking te verdiepen en waar mogelijk te verbreden. Voor het behoud van werkgelegenheid is het belangrijk dat het arbeidspotentieel van de regio voldoende is en aansluit op de behoeften van werkgevers.

Aanspreekpunt op regionaal niveau

De provincie Zeeland heeft in samenwerking met de Zeeuwse onderwijsinstellingen, bedrijven en jongeren 'Dé OnderwijsAgenda 2008 - 2011' opgesteld. Formeel gezien heeft de provincie op het gebied van onderwijs geen wettelijke bevoegdheden en verantwoordelijkheden. De primaire verantwoordelijkheid voor het onderwijs ligt bij de rijksoverheid, de gemeenten en de schoolbesturen. In Zeeland bestaat echter traditiegetrouw een grote verbondenheid tussen de provincie en het onderwijsveld. De provincie kiest voor een stimulerende en faciliterende rol en neemt zo nodig de regierol op zich.

Echter, de begrippen 'demografische ontwikkeling' of 'bevolkingsdaling' komen in 'Dé OnderwijsAgenda' niet aan de orde. Er wordt niet ingegaan op de gevolgen van bevolkingsdaling op onderwijsvoorzieningen en de te nemen maatregelen. Het Topteam vindt dit een gemiste kans en is van mening dat de gevolgen van de demografische ontwikkelingen een plaats dienen te krijgen in deze beleidsnota. Als het gaat om bevolkingsdaling en de gevolgen daarvan voor het onderwijs in Zeeuws Vlaanderen, stelt het Topteam voor de in paragraaf 3.6 voorgestelde stuurgroep aan te wijzen als aanspreekpunt voor onderwijsinstellingen.

Belemmerende regelgeving

Ten aanzien van regelgeving wordt de huidige financieringssysteem in het Voortgezet Onderwijs als probleem gezien. Deze systematiek is gebaseerd op $t-1$. Dit wordt als belemmerend ervaren. Omdat het aantal leerlingen daalt, daalt na een jaar ($t-1$) ook het inkomen navenant. Het niveau van kosten kan echter niet in datzelfde tempo worden aangepast, bijvoorbeeld vanwege afschrijvingstermijnen en arbeidscontracten met personeel.

In de gesprekken met het Topteam is als tweede knelpunt de fusietoets voor scholen aan de orde geweest. Deze fusietoets is gebaseerd op groei. De toets werkt belemmerend in regio's waar het aantal leerlingen afneemt en waar vanuit kwaliteitsoverweging wordt voorgesteld scholen samen te voegen.

Het huidige stelsel en nader onderzoek

In het overleg van het Topteam met de interdepartementale krimpexperts (10 juni 2009) zijn de knelpunten, zoals die in Parkstad, Zeeland en Groningen op het terrein van het onderwijs ervaren worden, aan de orde geweest. Het Ministerie van OCW brengt naar voren dat het huidige stelsel veel voorzieningen kent. In zijn algemeenheid voorzien de onderwijswetten in het oplossen van problemen door terugloop van leerlingen. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk dat scholen onder de opheffingsnorm in stand gehouden worden. De vraag is echter of dit voor de situatie in Zeeuws Vlaanderen de passende oplossing is.

Het Ministerie van OCW heeft aangegeven nader te willen onderzoeken of het huidige stelsel ook voldoende soelaas biedt voor de situatie van soms snelle en langdurige daling van de bevolking².

2 Brief van Staatssecretaris Dijkzma aan Tweede Kamer 'Bekostiging primair onderwijs in relatie tot bevolkingsdaling', 9 juli 2009.

Conclusies over het thema ‘Onderwijs’:

- Demografische ontwikkelingen hebben in Zeeuws Vlaanderen op korte termijn met name gevolgen voor het primair onderwijs. Deze gevolgen hebben betrekking op de kwaliteit van het onderwijs.
- Scholengemeenschappen voor het voortgezet onderwijs kunnen op langere termijn eenzelfde daling verwachten. Door de grotere schaal van deze scholengemeenschappen zal de impact beperkter zijn.
- Een helder aanspreekpunt vanuit de overheid, voor onderwijsinstellingen op regionaal niveau voor overleg over de gevolgen van bevolkingsdaling is noodzakelijk. De in paragraaf 3.6 genoemde stuurgroep dient hiervoor benut te worden.
- Binnen de bestaande regelgeving worden de financieringssystematiek voor het onderwijs en de fusietoets als belemmerend ervaren. Het Ministerie van OCW gaat onderzoeken of de huidige regelgeving voldoende soelaas biedt voor regio’s als Zeeuws Vlaanderen.
- Goed onderwijs is cruciaal voor het vestigingsklimaat en de leefbaarheid van de regio. Leerlingenvervoer in relatie tot onderwijs vraagt nadrukkelijker de aandacht.
- Het is noodzakelijk om op korte termijn de opgave in het onderwijs als gevolg van demografische ontwikkelingen preciezer en meer compleet te duiden.

3.4 ECONOMIE, ARBEIDSMARKT EN MOBILITEIT

Gevolgen van demografische ontwikkelingen op de economie

De economie van Zeeland is sterk. De provincie heeft een aantal kapitaalkrachtige bedrijven en het werkloosheidspercentage is met 5%, de op één na laagste van Nederland. Van deze groep is circa 50% niet bemiddelbaar, 20% direct bemiddelbaar en 30% heeft hulp nodig bij toetreding op de arbeidsmarkt. De economische structuur van Zeeland is echter kwetsbaar door de eenzijdigheid ervan. Sectoren als industrie, recreatie en landbouw zijn dominant. Verbreding is noodzakelijk. Binnen Zeeuws Vlaanderen, maar ook binnen Zeeland als geheel, vormt Terneuzen een economisch kerngebied. Het bedrijf DOW Benelux neemt hier een belangrijke positie in. Tussen 2003 en 2006 is de werkgelegenheid in de gemeente Terneuzen gestegen met 1,4% en in de gemeente Sluis met 0,5%. De gemeente Hulst werd geconfronteerd met een lichte daling van 0,2%.

In het rapport ‘Onverkende Paden’ van de provincie Zeeland wordt uitgebreid stilgestaan bij de gevolgen van bevolkingskrimp op de economie. Geconcludeerd wordt dat wanneer arbeid schaars wordt, bedrijven vier opties hebben: verhuizen, langer werken, investeren om de arbeidsproductiviteit te verhogen en werknemers werven buiten de regio. Het economisch beleid van de overheid zal zich met name moeten richten op het verhogen van de arbeidsproductiviteit door het stimuleren van innovatie en actief arbeidsmarktbeleid, zodat de kloof tussen arbeidsvraag en -aanbod wordt verkleind. Daarnaast is het belangrijk dat er voldoende en kwalitatief goede ruimte beschikbaar is voor de ontwikkeling van bedrijven en instellingen.

Bewustzijn van bevolkingsdaling in beleid

In het economisch beleidsplan ‘Versterken, Vernieuwen en Verbinden’ van de provincie Zeeland wordt stilgestaan bij de gevolgen van bevolkingsdaling. Ook heeft de Brabantse Zeeuwse Werkgeversvereniging op eigen initiatief een visie ontwikkeld op bevolkingskrimp. Gesprekspartners van het Topteam geven aan dat dit niet betekent dat bij het gehele bedrijfsleven sprake is van bewustzijn van de gevolgen van krimp. Grote bedrijven zijn er mee bezig, het MKB heeft nog weinig aandacht besteed aan het onderwerp. Ook kwam naar voren dat ondanks de goede samenwerking tussen bedrijfsleven, onderwijsinstellingen en overheden, het vinden van hoogopgeleid (technisch) personeel nog steeds een probleem is. In de toekomst zal dit alleen maar toenemen.

Het Topteam is positief over de wijze waarop gemeenten en provincie de demografische ontwikkelingen meenemen in de ontwikkeling van beleid. Echter, dit heeft nog onvoldoende geresulteerd in concrete maatregelen die in gezamenlijkheid en onder sterke regie worden uitgevoerd. Om effectief te anticiperen op de gevolgen van bevolkingsdaling op de langere termijn is dit wel noodzakelijk. Deze samenwerking en integratie van beleid kunnen vormgegeven worden door het opstellen van een integrale gebiedsvisie voor Zeeuws Vlaanderen voor de komende 25 jaar. Een dergelijke visie zal publieke en private partijen binden, geeft richting aan toekomstige ontwikkelingen, voorkomt onnodige concurrentie tussen gemeenten en instellingen en zorgt ervoor dat sectorale maatregelen elkaar versterken.

Het Topteam beveelt aan op korte termijn een dergelijke visie te ontwikkelen. Waarbij het Topteam bij wijze van voorbeeld verwijst naar de strategische agenda van Parkstad Limburg 'We zijn wat we delen; wij zijn Parkstad'. In de gebiedsvisie voor Zeeuws Vlaanderen dient aandacht gegeven te worden aan thema's als wonen, mobiliteit, bedrijvigheid, landbouw, toerisme, zorg, onderwijs, natuur en landschap. In de paragraaf over bestuurlijke samenwerking (paragraaf 3.6) geven we aan bij wie het ontwikkelen van deze visie belegd dient te worden.

Mobiliteit

In Zeeuws Vlaanderen wordt het openbaar vervoer met name gebruikt door scholieren en ouderen. Scholieren maken doorgaans van andere trajecten en op andere tijdstippen gebruik van het openbaar vervoer. In het rapport 'Onverkende Paden' wordt de vraag gesteld of het gebruik van openbaar vervoer zal groeien door de demografische ontwikkelingen. Men verwacht dat er een verschuiving zal plaatsvinden van jongeren naar ouderen. Ook binnen het recreatief openbaar vervoer in vakantiezones. Hierdoor zullen vraaggestuurde vervoersvormen toenemen die zo laagdrempelig mogelijk toegepast moeten worden.

Het Topteam merkt op dat in het rapport 'Onverkende Paden' en tijdens het bezoek van het Topteam aan Zeeland, niet of nauwelijks is gesproken over de noodzaak van leerlingenvervoer voor het basisonderwijs, als gevolg van het samengaan van scholen. Het ontwikkelen van verkeersinfrastructuur en hoogwaardig openbaar vervoer draagt bij aan de kwaliteit van onderwijs (leerlingenvervoer).

In het rapport 'Onverkende Paden' wordt geconcludeerd dat capaciteitsuitbreiding van de verkeersinfrastructuur in Zeeland, als gevolg van demografische ontwikkelingen, niet nodig is. Of dit ook geldt voor Zeeuws Vlaanderen is niet duidelijk. Het Topteam is van mening dat het investeren in mobiliteit en infrastructuur noodzakelijk is. Dit naast het ontwikkelen van een aantrekkelijk vestigingsklimaat, een aansluitende arbeidsmarkt en een aantrekkelijke leefomgeving.

Grensoverschrijdende samenwerking

Vanuit de Nederlandse context ligt Zeeuws Vlaanderen geïsoleerd. Met de aanleg van de Westerscheldetunnel is de verbinding met de rest van Nederland sterk verbeterd. De ligging van Zeeuws Vlaanderen ten opzichte van België biedt veel kansen. Zowel als het gaat om economisch kansen, als maatschappelijke voorzieningen. Echter, de culturele en wettelijke verschillen tussen Nederland en België blijken weerbarstig. Grensoverschrijdende samenwerking zal op lange termijn zeker toenemen. Hierbij gaat het om grensoverschrijdende woningmarkt, arbeidsmarkt, economie, onderwijs, kennis, zorg, verbindingen en infrastructuur. De recent door het Rijk benoemde grensoverschrijdende makelaar, de heer W.T. van Gelder, kan hiervoor een faciliterende rol vervullen.

Conclusies over thema's 'Economie, arbeidsmarkt en mobiliteit':

- Zeeuws Vlaanderen is een economisch sterke regio en kent weinig werkloosheid.
- Het MKB in Zeeuws Vlaanderen is zich nog onvoldoende bewust van de mogelijke gevolgen van bevolkingskrimp op het vestigingsklimaat en de arbeidsmarkt.
- De wijze waarop gemeenten en provincie de demografische ontwikkelingen meenemen in de ontwikkeling van beleid is bemoedigend. Echter, dit heeft nog onvoldoende geresulteerd in concrete maatregelen die in gezamenlijkheid en onder sterke regie worden uitgevoerd. Om effectief te anticiperen op de gevolgen van bevolkingsdaling op langere termijn is het noodzakelijk een integrale gebiedsvisie voor Zeeuws Vlaanderen voor de komende 25 jaar op te stellen. In deze gebiedsvisie dient aandacht te zijn voor thema's als wonen, mobiliteit, bedrijvigheid, landbouw, toerisme, zorg, onderwijs, natuur en landschap.
- Naast het ontwikkelen van een aantrekkelijk vestigingsklimaat, innovatie en een aansluitende arbeidsmarkt, is investeren in openbaar vervoer en weginfrastructuur noodzakelijk. Hierbij dient speciale aandacht gegeven te worden aan leerlingenvervoer.
- De nabijheid van België biedt kansen. Echter, door culturele en juridische verschillen is grensoverschrijdende samenwerking in de praktijk niet eenvoudig. De recent door het Rijk benoemde grensoverschrijdende makelaar, de heer W.T. van Gelder, kan hierbij een faciliterende rol vervullen.

3.5 ZORG EN WELZIJN

Zorgvraag neemt toe

In het rapport 'Onverkende Paden' wordt aangegeven dat het zorggebruik in Zeeland de komende jaren zal toenemen. Op het gebied van zorg spreken de gesprekspartners van het Topteam over twee relevante ontwikkelingen, enerzijds de vergrijzing en anderzijds de bevolkingsdaling. Daarbij is vergrijzing de meest prominente ontwikkeling, met als gevolg een toenemende en veranderende zorgvraag. Mensen blijven langer leven. Met name de periode dat mensen vanwege gezondheidsproblemen zorg nodig hebben, duurt langer.

Samenwerking als oplossing

Zeeuws Vlaanderen is een dunbevolkt en geïsoleerd gebied. Toekomstige bevolkingsdaling zal dit nog verder versterken. Zorg- en welzijnsinstellingen geven aan dat dit een aantal consequenties heeft. Allereerst nemen de kosten toe. Het decentraal aanbieden van diensten en beschikbaarheidsfuncties (bijvoorbeeld spoedeisende hulp en onplanbare zorg vanuit de Thuiszorg) wordt steeds duurder. Ten tweede is het voor een zelfstandig ziekenhuis als ZorgSaam lastig te blijven voldoen aan de alsmaar scherpere (landelijke) normen als gevolg van toenemende specialisatie. Ten derde ervaren instellingen een toenemende krapte op de arbeidsmarkt voor zorgpersoneel. Als laatste verdwijnen 'hoofdzetels' van zorg-, welzijns- en onderwijsinstellingen uit Zeeuws Vlaanderen als gevolg van fusies. Dit komt de afstemming tussen instellingen niet ten goede.

Een belangrijke oplossing voor bovengenoemde gevolgen ligt in vergaande samenwerking tussen zorg- en welzijnsinstellingen. Op deze wijze kan de noodzakelijke zorg worden geleverd. Op dit moment wordt op het gebied van verloskundige zorg samengewerkt. Tussen zorgverzekeraars, verloskundigen, huisartsen, kraamzorg is een formeel samenwerkingsverband opgericht. Deze samenwerking heeft geleid tot de ontwikkeling van het innovatieve concept 'moderne kraamsuites'. Echter, het maken van afspraken tussen zorg- en welzijnsinstellingen kan op gespannen voet staan met verdergaande marktwerking in de zorg. Er bestaan voorbeelden in Nederland waar de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) zorginstellingen heeft aangesproken op vergaande samenwerking. Het Topteam is van mening dat de regelgeving rekening dient te houden met kwetsbare gebieden zoals

Zeeuws Vlaanderen. Aanbevolen wordt dat het ministerie van vws een onderzoek uitvoert naar de vraag of het huidige stelsel voldoende soelaas biedt voor bijzondere kripsituaties.

België

Zeeuws Vlaanderen heeft een lange grens met België. Aan deze grens liggen negen ziekenhuizen die goed bereikbaar zijn, zonder verzekeringsdrempel en wachtlijsten. Dit is enerzijds een groot goed omdat de inwoners van Zeeuws Vlaanderen hierdoor een alternatief hebben. Anderzijds heeft het ziekenhuis ZorgSaam het leeuwendeel van de inwoners van Zeeuws Vlaanderen nodig om een volwaardig basisziekenhuis te zijn. Ook hier ligt de oplossing in het creëren van samenwerkingsverbanden met Belgische ziekenhuizen en zorginstellingen. Hiervoor is adequate regelgeving noodzakelijk.

Verder onderzoek

De regio Zeeuws Vlaanderen dient voor de thema's zorg en welzijn (net als voor het thema onderwijs) antwoorden te formuleren op de volgende vragen: Gegeven de verwachte demografische ontwikkelingen, welke voorzieningen zijn nodig, op welk schaalniveau? En wat is nodig op welke termijn?

Conclusies over thema's 'Zorg en welzijn':

- In relatie tot de thema's zorg en welzijn is vergrijzing de meest prominente ontwikkeling in Zeeuws Vlaanderen, met als gevolg een toenemende en veranderende zorgvraag.
- Bevolkingsdaling in een dunbevolkt en geïsoleerd gebied als Zeeuws Vlaanderen heeft een aantal gevolgen. Het zal leiden tot een kostentoeename doordat het decentraal aanbieden van diensten en beschikbaarheidsfuncties duurder wordt. Voor een zelfstandig ziekenhuis wordt het lastig te blijven voldoen aan de alsmaar scherpere (landelijke) normen. Er ontstaat krapte op de arbeidsmarkt voor zorgpersoneel. Afstemming tussen instellingen wordt bemoeilijkt doordat 'hoofdzetels' van zorg-, welzijns- en onderwijsinstellingen verdwijnen uit het gebied, als gevolg van fusies.
- Een belangrijke oplossing voor bovengenoemde gevolgen ligt in vergaande samenwerking tussen zorg- en welzijnsinstellingen. Echter, het maken van afspraken tussen zorg- en welzijnsinstellingen kan op gespannen voet staan met verdergaande marktwerking in de zorg.
- Aandacht is nodig voor vereenvoudiging van de regelgeving, zodat het mogelijk is met financiële middelen te schuiven en de noodzakelijke samenwerking aan te gaan, om zo het voorzieningenniveau blijvend te garanderen.
- Krimppgerelateerde knelpunten op de terreinen van zorg en welzijn zijn nog onvoldoende integraal geïnventariseerd. De vragen welke voorzieningen nodig zijn, op welk schaalniveau en op welke termijn - gegeven de demografische ontwikkelingen - dienen snel van een antwoord te worden voorzien. Een gezamenlijke inventarisatie is noodzakelijk voor de thema's zorg en welzijn.

3.6 BESTUURLIJKE SAMENWERKING

Provincie Zeeland

De provincie Zeeland anticipeert op adequate wijze op bevolkingsdaling en de opgaven die daarmee gepaard gaan. De provincie heeft met "Nieuw! Zeeland" en de publicaties "Onverkende paden" en "Op pad" het onderwerp krimp binnen de provincie breed op de agenda gezet en het maatschappelijk debat geïnitieerd en gevoerd. Daarvoor is een aansprekende benadering gekozen van reflexen, die voortkomen uit ons denken en doen in termen van groei. Die reflexen zijn vertaald naar nieuwe uitgangspunten die voor een kripsituatie gehanteerd moeten worden. Als één van de uitkomsten van "Nieuw! Zeeland"

is de oproep aan de provincie naar voren gekomen om nadrukkelijker de regierol te vervullen. Andere uitkomsten van dit traject zijn te vinden op de website: zeelandoppad.nl.

Eilandencultuur

In de gesprekken met het Topteam is ook de “eilandencultuur” in Zeeland nadrukkelijk naar voren gebracht. Zelfs tussen het oostelijk en het westelijk deel van Zeeuws Vlaanderen bestaan grote culturele verschillen. Samenwerking is niet vanzelfsprekend en het risico van onderlinge concurrentie is nadrukkelijk aanwezig.

Coördinatie van samenwerking

Tijdens het bezoek van het Topteam aan Zeeland is ook de vraag aan de orde geweest wie de samenwerking coördineert wanneer het gaat om bevolkingsdaling. De vertegenwoordiger van de zorginstelling geeft in antwoord op deze vraag aan dat de coördinatie er niet is.

De gemeentebestuurders van Zeeuws Vlaanderen brengen naar voren dat er wel degelijk verschillende initiatieven ontplooid zijn binnen de provincie. Na de gemeentelijke herindeling op Zeeuws Vlaanderen is geprobeerd de samenwerking te verbeteren. Op het niveau van Zeeuws Vlaanderen werken de drie gemeenten (Terneuzen, Hulst en Sluis), het bedrijfsleven en maatschappelijke instellingen in het kader van “De Nieuwe Toekomst” samen in verschillende projecten. Een krimpgerelateerd project is bijvoorbeeld dat van de trendwatchers. De trendwatchers kijken naar wat in dit gebied nodig is voor de toekomst. Andere initiatieven vanuit “De Nieuwe Toekomst” zijn gericht op het werven van arbeidskrachten en inwoners in Zeeuws Vlaanderen.

Tegelijkertijd houdt deze vorm van samenwerking niet in dat sprake is van geregisseerde en gecoördineerde samenwerking tussen de diverse partijen in Zeeuws Vlaanderen. De provinciebestuurder brengt in dit verband tijdens het Topteambezoek naar voren dat de onderlinge samenwerking niet officieel geregeld is. Positief is dat de partijen in Zeeuws Vlaanderen elkaar ook weten te vinden zonder formele regie. Tegelijkertijd bestaat het risico dat deze vorm van samenwerking te vrijblijvend en onvoldoende stevig is voor het adequaat aanpakken van de opgaven die bevolkingsdaling met zich meebrengen. In dit verband is in de gesprekken met het Topteam naar voren gebracht dat een integrale gebiedsvisie en een overkoepelende regie nodig zijn.

Van ontkenning naar erkenning

Om op basis van een verbindende visie en met een overkoepelende regie tot succesvolle uitvoering te komen, is allereerst een zichtbare en voelbare urgentie vereist. In de gesprekken met het Topteam is benadrukt dat deze urgentie binnen de colleges van B&W van de Zeeuws Vlaamse gemeenten aanwezig is. De noodzaak om iets te doen, is op dit niveau voelbaar maar is nog pril. Zo bestonden bij de voormalige colleges van B&W nog forse groeiambities. De problematiek van het uitblijven van groei is dus lange tijd ontkend. Twee jaar geleden is op basis van demografische analyses een omslag op gang gekomen. De gemeentebestuurders hebben tegelijkertijd de ervaring dat daadkrachtig optreden een lastige opgave is, omdat voor de gemeenteraden de urgentie nog niet voelbaar is. Bij de betrokken gemeenteraden moet de bewustwording nog groeien. Om die reden wordt nu met de drie gemeenteraden (Terneuzen, Sluis en Hulst) een visiedebat georganiseerd.

Organisatie regionale samenwerking

Het Topteam onderschrijft de opvatting dat de huidige vorm van samenwerking tussen de Zeeuws Vlaamse gemeenten te vrijblijvend van karakter is om de onderlinge concurrentie tussen de gemeenten tegen te gaan en de opgave van bevolkingsdaling succesvol ter hand te nemen. Vraagstukken die bevolkingsdaling met zich meebrengen, vereisen een

constructieve, niet-vrijblijvende samenwerking op het niveau van de regio. Voor de Zeeuws Vlaamse gemeenten betekent dit dat zij een stevige en proactieve vorm van samenwerking dienen in te richten. In deze vorm van samenwerking dient tot uitdrukking te komen dat de primaire verantwoordelijkheid ligt bij de drie gemeenten. Een model om invulling te geven aan deze samenwerking is het instellen van een stuurgroep, waarin de gemeenten Terneuzen, Hulst en Sluis en de provincie Zeeland participeren op bestuurlijk niveau. Een van de gemeentebestuurders vervult de rol van voorzitter van deze stuurgroep. De provincie Zeeland heeft een faciliterende rol.

Behalve het bundelen van bestuurskracht, vraagt ook het uitvoerend vermogen de aandacht. De stuurgroep dient daarvoor een programmamanager aan te stellen, die wordt ondersteund door een voor de taak toegerust projectteam. Dit projectteam is een ambtelijke afspiegeling van de stuurgroep.

Paragraaf 3.4 bevat het voorstel een integrale gebiedsvisie voor Zeeuws Vlaanderen voor de komende 25 jaar te ontwikkelen. Een dergelijke visie zal publieke en private partijen binden, geeft richting aan toekomstige ontwikkelingen, voorkomt onnodige concurrentie tussen gemeenten en instellingen en zorgt ervoor dat sectorale maatregelen elkaar versterken. Zoals ook aangegeven in paragraaf 3.4, dient in de gebiedsvisie voor Zeeuws Vlaanderen aandacht gegeven te worden aan thema's als wonen (regionale woonvisie, zie ook paragraaf 3.2), mobiliteit, bedrijvigheid, landbouw, toerisme, zorg, onderwijs, natuur en landschap.

Als eerste taak dient de stuurgroep een integrale gebiedsvisie (2010 - 2035) voor Zeeuws Vlaanderen op te stellen, inclusief een uitvoeringsprogramma voor de eerste vijf jaar. Lopende initiatieven in het kader van "De Nieuwe Toekomst" dienen ook onder aansturing van de stuurgroep te worden gebracht. Daarnaast fungeert de stuurgroep als aanspreekpunt voor onderwijsinstellingen, woningcorporaties, andere maatschappelijke organisaties en bedrijfsleven.

Conclusies over de bestuurlijke samenwerking:

- Vraagstukken die bevolkingsdaling in Zeeuws Vlaanderen op de langere termijn met zich meebrengen, vereisen een constructieve, niet-vrijblijvende samenwerking op het niveau van de regio, met adequate en proactieve steun van de provincie Zeeland.
- Een breed gedragen gevoel van urgentie, een integrale gebiedsvisie (2010 - 2035) en een overkoepelende regie zijn nodig om tot succesvolle uitvoering te komen van de krimpopgaven op de langere termijn.
- Om de voorliggende opgaven succesvol ter hand te nemen, dienen de Zeeuws Vlaamse gemeenten een stevige vorm van samenwerking in te richten, waarin tot uitdrukking komt dat de primaire verantwoordelijkheid ligt bij de betrokken gemeenten en waarbij effectief wordt samengewerkt met de provincie Zeeland.

3.7 FINANCIERING

Afname verdien capaciteit

In de gesprekken van het Topteam is ook het onderwerp 'Financiering' aan de orde geweest. De gedeelde opvatting is dat krimp geld kost. Immers de bron van inkomsten, die gepaard gaat met kwantitatieve groei, droogt op in een situatie van krimp. Acceptatie en erkenning van krimp betekent investeren in kwaliteit en in leefbaarheid. Het is dan de vraag of groei in kwaliteit het opdrogen van inkomsten bij kwantitatieve groei voldoende kan compenseren.

Financiële raming van de gevolgen van demografische ontwikkelingen

De gesprekspartners in Zeeland brengen naar voren dat de financiële opgave, die gepaard gaat met de vraagstukken van demografische ontwikkelingen, de draagkracht van de regio Zeeuws Vlaanderen te boven gaat. Ook het rapport 'Bevolkingsdaling, gevolgen voor bestuur en financiën', van de Raad voor het openbaar bestuur en de Raad voor de financiële verhoudingen (maart 2008) concludeert dat krimpgemeenten voor herstructureringsopgaven kunnen komen te staan die hun financiële en organisatorische draagkracht te boven gaan.

Zoals ook aangegeven in paragraaf 3.2, heeft de provincie Zeeland becijferd dat de sloop- en transformatieopgaven voor de sociale huursector in Zeeuws Vlaanderen betrekking heeft op een vervangingsopgave van 1.860 woningen, nieuwbouw van 2.450 woningen en uit de markt nemen van 865 woningen. Daarnaast wordt rekening gehouden met een forse investering in energiemaatregelen in de bestaande woningvoorraad. In totaal is daar een investering mee gemoeid van ongeveer € 500 miljoen waarvan € 150 miljoen onrendabel. De Zeeuws Vlaamse corporaties geven aan dat zij deze last niet zelf kunnen dragen.

Het Topteam is van mening dat een transparante en complete financiële raming van de opgaven die gepaard gaan met bevolkingsdaling essentieel is. Daarbij acht het Topteam het van belang helder onderscheid te maken naar de transitieopgave voor de korte termijn en naar de meer structurele opgave voor de lange termijn. De regio Zeeuws Vlaanderen dient een dergelijke complete en transparante financiële raming op te stellen. Bij deze raming dient een helder onderscheid gemaakt te worden enerzijds de reguliere transformatieopgave en anderzijds de opgaven die daadwerkelijk krimpgelateerd zijn.

Eigen verantwoordelijkheid gemeenten

In het rapport 'Bevolkingsdaling, gevolgen voor bestuur en financiën', van de Raad voor het openbaar bestuur en de Raad voor de financiële verhoudingen (maart 2008) is één van de conclusies dat gemeenten allereerst zelf verantwoordelijk zijn voor het oppakken van de vraagstukken, waar bevolkingdaling hen voor stelt. In het gesprek met het Topteam merkte de Raad voor financiële verhoudingen op dat gemeenten zelf betrekkelijk laat zijn geweest met het onderkennen van de krimpproblematiek en het ontwikkelen van visies.

Het Topteam onderschrijft dat de gemeenten een eigen verantwoordelijkheid hebben, ook in financiële zin, en constateert bij de betrokken gemeenten ook de bereidheid deze verantwoordelijkheid te nemen.

Nuancering onderzoek COELO

Zoals ook beschreven in de rapportage van het Topteam voor Parkstad Limburg (september 2009) concludeert het Centrum voor Onderzoek van de Economie van lagere Overheden (COELO) in een recente rapportage 'Bevolkingsdaling en gemeentelijke financiën' (juni 2009) dat er geen aanwijzingen zijn dat de algemene middelen zich voor krimpgemeenten nadelig ontwikkelen. Het COELO heeft geen aanwijzingen gevonden dat een terugloop van de bevolking de uitgaven per inwoner van krimpgemeenten extra heeft doen toenemen. Ook zijn er geen aanwijzingen gevonden dat bevolkingskrimp leidt tot een grotere inzet van reserves.

Voor het COELO staat echter niet vast dat bevolkingskrimp geen financiële problemen gaat opleveren. Denkbaar is dat bepaalde uitgavencategorieën in de toekomst wel problemen gaan geven. Daarbij constateert het COELO ook dat verschillen tussen krimpgemeenten groot zijn. Maatwerk zal dus nodig zijn.

De vraag bij deze studie is in hoeverre op basis van onderzoek van begrotingen uit het verleden (in plaats van op basis van daadwerkelijke uitgaven), conclusies voor de toekomst zijn te formuleren. In combinatie met de opmerking van de Rfv, dat gemeenten zelf betrekkelijk laat zijn geweest met het onderkennen van de krimpproblematiek, ligt het voor de hand om aan te nemen dat de financiële consequenties van de krimpproblematiek onvoldoende adequaat verwerkt zijn in gemeentelijke begrotingen uit het verleden.

Bovendien is in het onderzoek van het COELO de financiële huishouding bij grondbedrijven of ontwikkelingsmaatschappijen buiten beschouwing gebleven. Dat realisatie van woningbouw niet langer gezien kan worden als verdien capaciteit en dat financiering voor voorzieningen vanuit woningbouw wegvalt in een situatie van krimp, heeft in het COELO-onderzoek geen aandacht gekregen.

Het Topteam is van mening dat meer integraal, op het schaalniveau van de regio, naar dit onderwerp gekeken moet worden. Dat wil zeggen op het totale niveau van de financiële huishouding. Zo zijn inkomsten (en met name de derving daarvan) bij grondbedrijven of ontwikkelingsmaatschappijen in krimpregio's van grote betekenis voor de financiële huishouding. Zoals hiervoor aangegeven is dit buiten beschouwing gebleven bij de analyse van de algemene uitkeringen door het COELO. Een ander aandachtspunt hierbij is dat vanuit de algemene uitkeringen onvoldoende aandacht is voor frictiekosten. Algemene en specifieke uitkeringen zijn volgend in krimpsituaties. Terwijl in een transitieproces bij een krimpsituatie juist geanticipeerd moet kunnen worden.

Mogelijkheden vanuit het gemeentefonds

In de gesprekken met het Topteam is aanpassing van het gemeentefonds voor het opvangen van krimp niet benoemd als meest wenselijke optie. Het gemeentefonds is bedoeld voor structurele opgaven, niet voor transitie- of herstructureringsopgaven.

Ook de Rob/Rfv concludeert dat aanpassing van de verdeelsleutel binnen het gemeentefonds niet is aan te bevelen. Deze raden achten een hardheidsclausule meer voor de hand liggend. Een dergelijke clausule betreft een vangnetconstructie, die het mogelijk maakt in bijzondere gevallen een extra financiële bijdrage te vragen. Dit betekent dat maatwerk mogelijk is, zonder dat de urgentie om als gemeente zelf actie te ondernemen, minder wordt. Het Topteam onderschrijft deze aanbeveling. In de bijzondere situatie, die substantiële en structurele bevolkingskrimp betreft, met grote consequenties voor het voorzieningenniveau en het economisch perspectief van de regio (zie ook paragraaf 2.1), zijn bijzondere maatregelen legitiem en nodig.

Van de betrokken gemeenten vereist dit de gevolgen van bevolkingsdaling ook in financiële zin te kunnen vertalen en de consequenties daarvan (de benodigde investeringen voor de transitieopgave) te verwerken in de gemeentelijke begrotingen. Wanneer gemeenten in hun begrotingen zichtbaar kunnen maken welke uitgaven gepaard gaan met het aanpakken van krimpproblemen (bijvoorbeeld transitieopgaven), kan het gemeentefonds hier op passende wijze op reageren. Het Topteam is van mening dat vanuit het gemeentefonds en het provinciefonds meer flexibiliteit mogelijk is dan wordt verondersteld.

Conclusies over Financiering:

- Krimp kost geld. Voor wonen is de omvang van de financiële opgave globaal in beeld gebracht. Dat geldt echter (nog) niet voor andere beleidsvelden, zoals onderwijs, zorg, welzijn, arbeidsmarkt en mobiliteit. Dit dient snel te gebeuren.
- De gemeenten in Zeeuws Vlaanderen hebben een eigen verantwoordelijkheid voor de financiële opgaven.
- Een transparante en complete financiële raming van de opgaven als gevolg van bevolkingsdaling is essentieel. Daarbij dient onderscheid gemaakt te worden naar de transitieopgave voor de korte termijn en naar de meer structurele opgave voor de lange termijn. Daarnaast dient bij deze raming een helder onderscheid gemaakt te worden tussen enerzijds de reguliere transformatieopgave en anderzijds de opgaven die daadwerkelijk krimpgerelateerd zijn.
- Vervolgens dient op basis van deze raming in beeld gebracht te worden hoe de financiële opgave zich verhoudt tot de draagkracht van de betrokken gemeenten en corporaties.

4. Conclusies en aanbevelingen

4.1 HOOFDCONCLUSIE

Een krimpende bevolking op langere termijn, waarbij sprake is van een geleidelijke teruggang van het aantal huishoudens, is geen groot probleem. In de komende jaren kan daar geleidelijk en weloverwogen rekening mee worden gehouden.

Indien die krimp zowel betrekking heeft op bevolkingsdaling als op huishoudensdaling, heel snel gaat, substantieel en structureel is, betrekking heeft op regionaal schaalniveau en zeer bijzondere kenmerken heeft, dan zijn de problemen urgent.

Uitgaande van de prognoses van het PBL/CBS (PEARL 2008) is in Zeeuws Vlaanderen en Vlissingen tot 2025 geen sprake van krimp, zoals gedefinieerd door het Topteam. Het Topteam

gaat in de definitie van krimp uit van substantiële en structurele daling van de bevolking en het aantal huishoudens op regionaal schaalniveau. Waarbij die daling grote consequenties heeft voor het voorzieningenniveau en het economisch perspectief van een regio. Voor de gemeente Sluis duiden prognoses van het PBL/CBS wel op bevolkings- en huishoudensdaling.

De voorlopige prognoses tot 2040 geven aan dat op langere termijn in Zeeuws Vlaanderen wel sprake zal zijn van krimp volgens de definitie van het Topteam. Ook de huidige demografische ontwikkelingen in Zeeuws Vlaanderen (het structureel uitblijven van groei) stellen de partijen voor complexe opgaven.

De provincie Zeeland heeft met “Nieuw! Zeeland” en de publicaties “Onverkende paden” en “Op pad” het thema bevolkingsdaling adequaat opgepakt. De komende jaren kunnen goed worden benut om verder te anticiperen op demografische ontwikkelingen.

4.2 CONCLUSIES PER THEMA

In het voorgaande hoofdstuk heeft het Topteam per thema de bevindingen en conclusies geformuleerd. Deze paragraaf bevat de weergave van de conclusies, zoals die ook in hoofdstuk 3 in de kaders aan het eind van elke paragraaf zijn geformuleerd.

Conclusies over thema ‘Wonen’ (paragraaf 3.2)

- Het is van belang duidelijk onderscheid te maken tussen enerzijds reguliere demografische ontwikkelingen en anderzijds bevolkingskrimp, om zo scherp in kaart te kunnen brengen welke ontwikkelingen daadwerkelijk krimpgerelateerd zijn.
- In sommige gebieden van Zeeuws Vlaanderen zijn de gevolgen van een veranderende bevolkingssamenstelling en bevolkingsdaling zichtbaar op de woningmarkt, met name in de gemeente Sluis.
- Deze zichtbare urgentie heeft echter nog niet geleid tot een samenhangende woonvisie en geregisseerde actie op het schaalniveau van Zeeuws Vlaanderen. Het totaal aan woningbouwplannen overstijgt de behoefte. Afstemming van woningbouwplannen is nodig.
- De uitdaging waar Zeeuws Vlaanderen voor staat, is het op gang brengen en houden van de regionale woningmarkt en het op peil houden van de vastgoedwaarde. Voorkomen moet worden dat er een mismatch ontstaat tussen vraag en aanbod.
- Vanwege een ontspanden woningmarkt kunnen particuliere woningbezitters hun vermogen, dat in de woning zit, niet vrijmaken voor het doen van investeringen in een nieuwe woning. Of zij krijgen, vanwege de waardedaling van hun woning, geen krediet voor het opknappen van de huidige woning.
- Het is noodzakelijk om op korte termijn de opgave als gevolg van de demografische ontwikkelingen preciezer en meer compleet te duiden. Voor een meer precieze financiële raming dient een heldere complete en samenhangende woonvisie voor Zeeuws Vlaanderen, inclusief maatregelen en fasering, het vertrekpunt te zijn.

Conclusies over thema ‘Onderwijs’ (paragraaf 3.3)

- Demografische ontwikkelingen hebben in Zeeuws Vlaanderen op korte termijn met name gevolgen voor het primair onderwijs. Deze gevolgen hebben betrekking op de kwaliteit van het onderwijs.
- Scholengemeenschappen voor het voortgezet onderwijs kunnen op langere termijn eenzelfde daling verwachten. Door de grotere schaal van deze scholengemeenschappen zal de impact beperkter zijn.

- Een helder aanspreekpunt vanuit de overheid, voor onderwijsinstellingen op regionaal niveau voor overleg over de gevolgen van bevolkingsdaling is noodzakelijk. De in paragraaf 3.6 genoemde stuurgroep dient hiervoor benut te worden.
- Binnen de bestaande regelgeving worden de financieringssystematiek voor het onderwijs en de fusietoets als belemmerend ervaren. Het Ministerie van OCW gaat onderzoeken of de huidige regelgeving voldoende soelaas biedt voor regio's als Zeeuws Vlaanderen.
- Goed onderwijs is cruciaal voor het vestigingsklimaat en de leefbaarheid van de regio. Leerlingenvervoer in relatie tot onderwijs vraagt nadrukkelijker de aandacht.
- Het is noodzakelijk om op korte termijn de opgave in het onderwijs als gevolg van demografische ontwikkelingen preciezer en meer compleet te duiden.

Conclusies over thema's 'Economie, arbeidsmarkt en mobiliteit' (paragraaf 3.4)

- Zeeuws Vlaanderen is een economisch sterke regio en kent weinig werkloosheid.
- Het MKB in Zeeuws Vlaanderen is zich nog onvoldoende bewust van de mogelijke gevolgen van bevolkingskrimp op het vestigingsklimaat en de arbeidsmarkt.
- De wijze waarop gemeenten en provincie de demografische ontwikkelingen meenemen in de ontwikkeling van beleid is bemoedigend. Echter, dit heeft nog onvoldoende geresulteerd in concrete maatregelen die in gezamenlijkheid en onder sterke regie worden uitgevoerd. Om effectief te anticiperen op de gevolgen van bevolkingsdaling op langere termijn is het noodzakelijk een integrale gebiedsvisie voor Zeeuws Vlaanderen voor de komende 25 jaar op te stellen. In deze gebiedsvisie dient aandacht te zijn voor thema's als wonen, mobiliteit, bedrijvigheid, landbouw, toerisme, zorg, onderwijs, natuur en landschap.
- Naast het ontwikkelen van een aantrekkelijk vestigingsklimaat, innovatie en een aansluitende arbeidsmarkt, is investeren in openbaar vervoer en weginfrastructuur noodzakelijk. Hierbij dient speciale aandacht gegeven te worden aan leerlingenvervoer.
- De nabijheid van België biedt kansen. Echter, door culturele en juridische verschillen is grensoverschrijdende samenwerking in de praktijk niet eenvoudig. De recent door het Rijk benoemde grensoverschrijdende makelaar, de heer W.T. van Gelder, kan hierbij een faciliterende rol vervullen.

Conclusies over thema's 'Zorg en welzijn' (paragraaf 3.5)

- In relatie tot de thema's zorg en welzijn is vergrijzing de meest prominente ontwikkeling in Zeeuws Vlaanderen, met als gevolg een toenemende en veranderende zorgvraag.
- Bevolkingsdaling in een dunbevolkt en geïsoleerd gebied als Zeeuws Vlaanderen heeft een aantal gevolgen. Het zal leiden tot een kostentoeename doordat het decentraal aanbieden van diensten en beschikbaarheidsfuncties duurder wordt. Voor een zelfstandig ziekenhuis wordt het lastig te blijven voldoen aan de alsmaar scherpere (landelijke) normen. Er ontstaat krapte op de arbeidsmarkt voor zorgpersoneel. Afstemming tussen instellingen wordt bemoeilijkt doordat, als gevolg van fusies, 'hoofdzetels' van zorg-, welzijns- en onderwijsinstellingen verdwijnen uit het gebied.
- Een belangrijke oplossing voor bovengenoemde gevolgen ligt in vergaande samenwerking tussen zorg- en welzijnsinstellingen. Echter, het maken van afspraken tussen zorg- en welzijnsinstellingen kan op gespannen voet staan met verdergaande marktwerking in de zorg.
- Aandacht is nodig voor vereenvoudiging van de regelgeving, zodat het mogelijk is met financiële middelen te schuiven en de noodzakelijke samenwerking aan te gaan, om zo het voorzieningenniveau blijvend te garanderen.
- Krimperelateerde knelpunten op de terreinen van zorg en welzijn zijn nog onvoldoende integraal geïnventariseerd. De vragen welke voorzieningen nodig zijn, op welk schaalniveau en op welke termijn - gegeven de demografische ontwikkelingen - dienen snel van een antwoord te worden voorzien. Een gezamenlijke inventarisatie is noodzakelijk voor de thema's zorg en welzijn.

Conclusies over ‘Bestuurlijke samenwerking’ (paragraaf 3.6)

- Vraagstukken die bevolkingsdaling in Zeeuws Vlaanderen op de langere termijn met zich meebrengen, vereisen een constructieve, niet-vrijblijvende samenwerking op het niveau van de regio, met adequate steun van de provincie Zeeland.
- Een breed gedragen gevoel van urgentie, een integrale gebiedsvisie (2010-2035) en een overkoepelende regie zijn nodig om tot een succesvolle aanpak te komen van de krimpproblemen op de langere termijn.
- Om de voorliggende opgaven succesvol ter hand te nemen, dienen de Zeeuws Vlaamse gemeenten een stevige vorm van samenwerking in te richten, waarin tot uitdrukking komt dat de primaire verantwoordelijkheid ligt bij de betrokken gemeenten en waarbij effectief wordt samengewerkt met de provincie Zeeland.

Conclusies over ‘Financiering’ (paragraaf 3.7)

- Krimp kost geld. Voor wonen is de omvang van de financiële opgave globaal in beeld gebracht. Dat geldt echter (nog) niet voor andere beleidsvelden, zoals onderwijs, zorg, welzijn, arbeidsmarkt en mobiliteit. Dit dient snel te gebeuren.
- De gemeenten in Zeeuws Vlaanderen hebben een eigen verantwoordelijkheid voor de financiële opgaven.
- Een transparante en complete financiële raming van de opgaven als gevolg van bevolkingsdaling is essentieel. Daarbij dient onderscheid gemaakt te worden naar de transitieopgave voor de korte termijn en naar de meer structurele opgave voor de lange termijn. Daarnaast dient bij deze raming een helder onderscheid gemaakt te worden tussen enerzijds de reguliere transitieopgave en anderzijds de opgaven die daadwerkelijk krimpgerelateerd zijn.
- Vervolgens dient op basis van deze raming in beeld gebracht te worden hoe de financiële opgave zich verhoudt tot de draagkracht van de betrokken gemeenten en corporaties.

4.3 AANBEVELINGEN

In deze paragraaf formuleert het Topteam de aanbevelingen.

Zeeuws Vlaanderen staat voor de opgave adequate antwoorden te geven op de gevolgen van bevolkingsdaling en een veranderende bevolkingssamenstelling op langere termijn. Dit vraagt om visie, daadkracht en het vermogen samen de juiste ontwikkelingen in gang te zetten.

Het Topteam adviseert de gemeenten van Zeeuws Vlaanderen (Terneuzen, Hulst en Sluis) en de provincie Zeeland om op korte termijn de samenwerking tussen partijen te versterken door het instellen van een stuurgroep. Deze stuurgroep neemt met gezag verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de aanbevelingen in dit rapport. Een van de gemeentebestuurders vervult de rol van voorzitter van deze stuurgroep. De provincie Zeeland participeert op bestuurlijk niveau in deze stuurgroep en vervult een proactieve faciliterende rol.

De opdracht aan de stuurgroep bestaat uit de volgende elementen:

- Ontwikkel een integrale gebiedsvisie voor Zeeuws Vlaanderen voor de komende 25 jaar. Deze gebiedsvisie dient te anticiperen op de gevolgen van bevolkingsdaling op de langere termijn en geeft aandacht aan de thema's wonen, mobiliteit, bedrijvigheid, landbouw, toerisme, zorg, onderwijs, natuur en landschap.
- Ontwikkel op basis van bovengenoemde gebiedsvisie een concreet uitvoeringsprogramma voor de komende vier tot vijf jaar, inclusief een financiële raming. Breng op basis van deze

- financiële raming in beeld wat de regio zelf kan bekostigen. Start met de uitvoering van het uitvoeringsprogramma en borg de monitoring van de uitvoering.
- Stel een bestuursovereenkomst op, waaruit de verantwoordelijkheden voortvloeien en waaruit blijkt welke ruimte de stuurgroep heeft op tevoren afgebakende terreinen. Laat de gebiedsvisie, het uitvoeringsprogramma en de bestuursovereenkomst vaststellen door gemeentebesturen en -raden, zodat de stuurgroep op basis daarvan ruimte krijgt om aan de slag te gaan.
  - Stel een programmamanager aan, die wordt ondersteund door een voor de taak toegerust projectteam. Dit projectteam is een ambtelijke afspiegeling van de stuurgroep.
  - Fungeer als stuurgroep ook als aanspreekpunt voor maatschappelijke partners (onderwijsinstellingen, woningcorporaties, zorg- en welzijnsinstellingen) en het bedrijfsleven voor discussies over de gevolgen van bevolkingsdaling.
  - Ontwikkel, als onderdeel van de gebiedsvisie, een samenhangende woonvisie op het schaalniveau van Zeeuws Vlaanderen, inclusief een transformatieplan en een financiële raming. Breng daarbij scherp in beeld wat krimpgerelateerd is en onderzoek de mogelijkheden van een financieel arrangement ('Transitiefonds Wonen').
  - Bevorder de doorvertaling van de regionale woonvisie naar gemeentelijke structuurvisies en bestemmingsplannen.
  - Breng, in samenwerking met onderwijs- en zorginstellingen, in beeld welke voorzieningen nodig zijn op welk schaalniveau en maak een financiële raming van de gevolgen van bevolkingsdaling voor de thema's onderwijs, zorg en welzijn.
  - Betrek het bedrijfsleven nadrukkelijker bij discussies over gevolgen van bevolkingsdaling.
  - Bevorder grensoverschrijdende samenwerking en benut de recent door het Rijk benoemde grensoverschrijdende makelaar, de heer W.T. van Gelder.

Succesvol opereren van de stuurgroep vereist actieve ondersteuning vanuit gemeenten en provincie. Zowel gemeenten als provincie dienen proactief aan te geven welke steun zij kunnen verlenen, zowel op het gebied van financiën als voor de inzet van menskracht. Daarnaast dienen partijen een actieve rol te spelen bij de ontwikkeling van de integrale gebiedsvisie, het uitvoeringsprogramma en de bestuursovereenkomst.

Zodra de gebiedsvisie gereed is, dient deze doorvertaald te worden naar structuurvisies en bestemmingsplannen. In zijn algemeenheid dienen gemeenten en provincie ervoor te zorgen dat de gevolgen van bevolkingsdaling worden verankerd in hun beleid, op de beleidsterreinen economie, zorg en welzijn, mobiliteit, onderwijs, kunst en cultuur.

Het Topteam formuleert de volgende aanbevelingen voor de Rijksoverheid:

- Volg als Minister voor WWI en als Staatssecretaris van BZK nauwlettend de ontwikkelingen in Zeeuws Vlaanderen.
- Breng als Ministerie van VROM/WWI in beeld wat voor woningcorporaties in krimpregio's belemmeringen zijn om de nodige maatregelen te treffen.
- Onderzoek als Ministerie van OCW of het huidige financieringsstelsel voldoende soelaas biedt voor scholen in krimpsituaties. Kwaliteit van het onderwijs dient daarbij voorop te staan.
- Onderzoek als Ministerie van VWS of het huidige financieringsstelsel adequaat is voor zorg- en welzijnsinstellingen in krimpgebieden. Specifieke aandacht verdient het vergroten van de mogelijkheden om te schuiven met financiële middelen en het vergemakkelijken van financiering van de benodigde zorginfrastructuur door banken.

Tot slot

Tot besluit wil het Topteam hier benadrukken dat deze rapportage specifiek is toegesneden op de situatie in Zeeuws Vlaanderen. Dat betekent dat de hier aangereikte aanbevelingen niet per definitie ook voor andere krimpregio's de meest adequate voorstellen of oplossingen zijn.

Bijlage 1

OVERZICHT GESPREKSPARTNERS

- De heer J. van Beekhuizen L'Escaut woonservice, Directeur
- Mevrouw C.R.A.F.A. Bolijn-Hertzberger Gemeente Sluis, Wethouder
- De heer J. Bos Gemeente Terneuzen, Wethouder
- De heer ir. P.C.M. Broekhuis Provincie Zeeland, Beleidsmedewerker
Omgevingsbeleid
- De heer G. van der Brugge ROC Westerschelde, Voorzitter College van
Bestuur
- De heer mr. P.J. Filius Provincie Zeeland, Coördinator Economie
- De heer ir. G.F. van Harten DOW Terneuzen, Directeur, tevens voorzitter
Raad van Bestuur Dow Benelux
- De heer J.H. Lonink Gemeente Terneuzen, Burgemeester
- De heer D. Luteijn Brabants Zeeuwse Werkgeversvereniging,
Voorzitter
- De heer mr. C.J. Meijler Provincie Zeeland, Directeur Directie Ruimte
Milieu en Water
- De heer ir. L. Nolson Gemeente Terneuzen, Teamleider
- De heer P. Polderman Gemeente Vlissingen, Wethouder
- Mevrouw O. de Pooter Gemeente Sluis, Beleidsmedewerker
- De heer C. Reinhoudt Woongood Zeeuws-Vlaanderen,
Directeur/bestuurder
- De heer mr. R. de Ruijter Gemeente Terneuzen, Senior
Beleidsmedewerker
- De heer J.F. Sala Gemeente Sluis, Burgemeester
- De heer drs. A.A.D. Saman Brabants Zeeuwse Werkgeversvereniging,
Secretaris
- De heer A.M. Schelfhout Stichting ZorgSaam, Lid Raad van Bestuur
- De heer drs. J.E.I. Strobbe Provincie Zeeland, Beleidsmedewerker
- De heer W. Vael Gemeente Vlissingen, Adviseur Ruimtelijke
Ordering
- Mevrouw drs. I. Vekemans Provincie Zeeland, Beleidsmedewerker
- De heer mr. drs. L.J.M. Verdult Provincie Zeeland, Provinciesecretaris
- Mevrouw I.B.A. Vermaire-Burm Provincie Zeeland, Medewerker
projectondersteuning
- De heer drs. H. van Waveren Provincie Zeeland, Gedeputeerde
- De heer M.J. Wiersma Provincie Zeeland, Gedeputeerde

Deelnemers DG Wijkenoverleg, 14 mei 2009

- De heer L. van Halder (voorzitter) Ministerie van VROM/WWI
- Mevrouw R. Bergkamp Ministerie van EZ
- De heer B. van Burken Ministerie van Financiën
- De heer F. Dingelshoek
(i.p.v. mevrouw J. Lazeroms) Ministerie van OCW
- De heer M. van Gastel Ministerie van VWS
- De heer H. de Goeij Ministerie van VWS
- Mevrouw B. Steenbergen Ministerie van BZK
- Mevrouw P. Lugtenburg
(i.p.v. mevrouw J. Hilgersom) Ministerie van SZW
- De heer J. van der Vlist Ministerie van Justitie
- Mevrouw A. Wouters Ministerie van LNV

Deelnemers overleg interdepartementale krimpexperts, 10 juni 2009

- Mevrouw R. Daniëls Ministerie van BZK
- De heer R. Dooms Ministerie van VROM/WWI
- De heer B. Dunsbergen Ministerie van VROM/WWI
- De heer H.J. Heeres Ministerie van Financiën
- Mevrouw F. Hofman Ministerie van VWS
- Mevrouw C. Klapwijk Ministerie van EZ
- De heer M. Schallenberg Ministerie van VROM/WWI
- De heer W. Segers Ministerie van BZK
- De heer H. Soorsma Ministerie van LNV
- De heer H. Swarts Ministerie van OCW

Bijlage 2

DOCUMENTENOVERZICHT

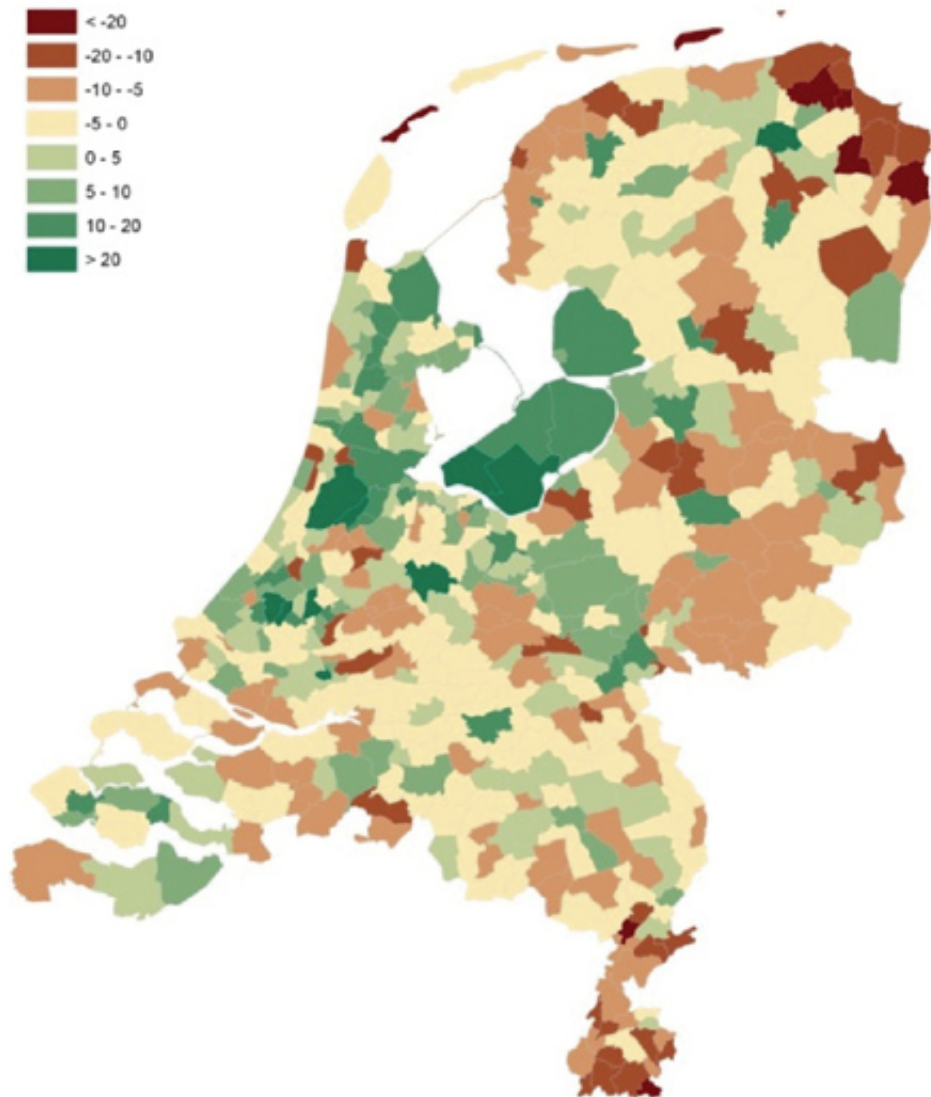
- Achtergrondinformatie rondrit Topteam gemeente Sluis, *gemeente Sluis*, 21 augustus 2009.
- Ambities in Balans, Strategie voor economische groei in Zuidwest-Nederland 2040, *Brabants Zeeuwse Werkgeversvereniging*, december 2008
- Atlas Sas van Gent 1563 - 2008, quick scan van veranderingen in de stedelijke structuur, *Woongoed Zeeuws-Vlaanderen*, mei 2008
- Bevolkingsdaling en gemeentelijke financiën, *Centrum voor Onderzoek van de Economie van lagere Overheden (COELO)*, juni 2009
- Bevolkingsdaling in cijfers, *VROM / WWI, BZK, IPO, en VNG*, juni 2009
- Bevolkingsdaling; gevolgen voor bestuur en financiën, *Rob Rfv*, maart 2008
- Bevolkingskrimp en waardecreatie (concept), *H&S Adviseurs*, mei 2009
- Blijf je of ga je weg, de jeugd aan het woord, *BOD Groep*, juli 2009
- De Renaissance van Sas van Gent, De visie van Woongoed Zeeuws-Vlaanderen, *Woongoed Zeeuws-Vlaanderen*, september 2008
- De sociale pijler en demografische krimp, *Nol Reverda*, maart 2009
- Demografische krimp, presentatie voor Ministerie WWI, *Co Westerweel*, *Centrale Strategie en Kenniseenheid*, februari 2009
- Demografische Ontwikkelingen in parkstad Limburg, powerpointpresentatie, *Burgemeester Onderbanken, M.A.H Clermonts*, januari 2009
- Gebiedsvisie Zeeuws-Vlaamse Kanaalzone, *Project Zeeuws-Vlaamse Kanaalzone*, concept juni 2009
- Hoe rijk zijn wij? jaarverslag 2008, *Woongoed Zeeuws-Vlaanderen*, 2009
- Infokrant Masterplan Axelsedam e.o. *Gemeente Terneuzen*, maart 2003
- Krimp als Kans, *Adviesbureau Gerrichhauzen en Partners*, juni 2007
- Krimp en ruimte; Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid, *Ruimtelijk Planbureau*, 2006
- Krimpen zonder klein te worden, *Christen Demografische Verkenningen*, herfst 2008
- Krimp-en-de Regels, over beleid en regels die het bestrijden van effecten van bevolkingsdaling hinderen, *Kenniscentrum voor Bevolkingsdaling en Beleid*, juni 2009
- Leefbaarheidsonderzoek Sluis, *Scoop in opdracht van de provincie Zeeland*, juli 2009
- Nieuwsbrief Vervoer, *Woongoed Zeeuws-Vlaanderen*, April 2009
- Onverkende Paden, uitdagingen voor de provincie Zeeland door de veranderende bevolkingsopbouw, *Provincie Zeeland*, februari 2008
- Onderwijs in de Provincie Zeeland 'dé OnderwijsAgenda' bouwstenen voor programma 2008-2011, *Provincie Zeeland*
- Op Pad!, Reflexen doorbreken om te kunnen anticiperen op de demografische veranderingen in Zeeland, *Provincie Zeeland*, September 2009
- Regionale krimp en woningbouw, Omgaan met een transformatieopgave, *Planbureau voor de Leefomgeving*, juni 2008
- Ruimte maken voor krimp, ontwerpen voor minder mensen, Resultaten en aanbevelingen uit Ontwerplab Krimp, *BNA*, mei 2009
- Scheldekwartier, van scheepswerf naar stadwijk, *Gemeente Vlissingen*, 2009
- Stedenbouwkundig Plans Cruquiusterrein en Beatrixlaan, *Vlissingen Middengebied, Kuiper Compagnons*, November 2003
- Terneuzen, Kwalitatief Ruimtelijke Impuls Met Potentie, *ontwerplab Krimp Zeeland in samenwerking met de BNA en Fontys Academie Architectuur en Stedebouw*, Tilburg, februari 2009

- Terugkoppeling NIEUW! Zeeland maart 2009 - juni 2009, *Provincie Zeeland*, 24 juni 2009
- Van de politiek van de groei naar de politiek van de krimp, uitgave bij rondetafelgesprek over krimp te Madurodam, *VNG*, mei 2009
- Van meer naar minder, maar beter, (concept startnotitie), gemeente Sluis, 29 juli 2009
- Verkenning Rijksagenda Krimp en Ruimte, *Ministerie van VROM, directie Nationale Ruimtelijke Ordening*, juni 2009
- Versterken, Vernieuwen, Verbinden, Jaarplan 2009 Provinciaal Sociaal-Economisch Beleidsplan 2009-2012, *Provincie Zeeland*, mei 2009
- Versterken, Vernieuwen, Verbinden, Publiekversie: Een duurzaam perspectief voor de Zeeuwse economie, *Provincie Zeeland*, 2009
- Versterken, Vernieuwen, Verbinden, Sociaal economische schets Zeeland, *Provincie Zeeland*, maart 2009
- Vlissingen Dokkershaven masterplan, *gemeente Vlissingen*, december 2005
- Wie betaalt bij Krimp? (concept), *Adviesbureau ABF research*, mei 2009
- Zeeuws-Vlaanderen uitgelicht, *vvv Zeeuws-Vlaanderen*, 2008

Bijlage 3

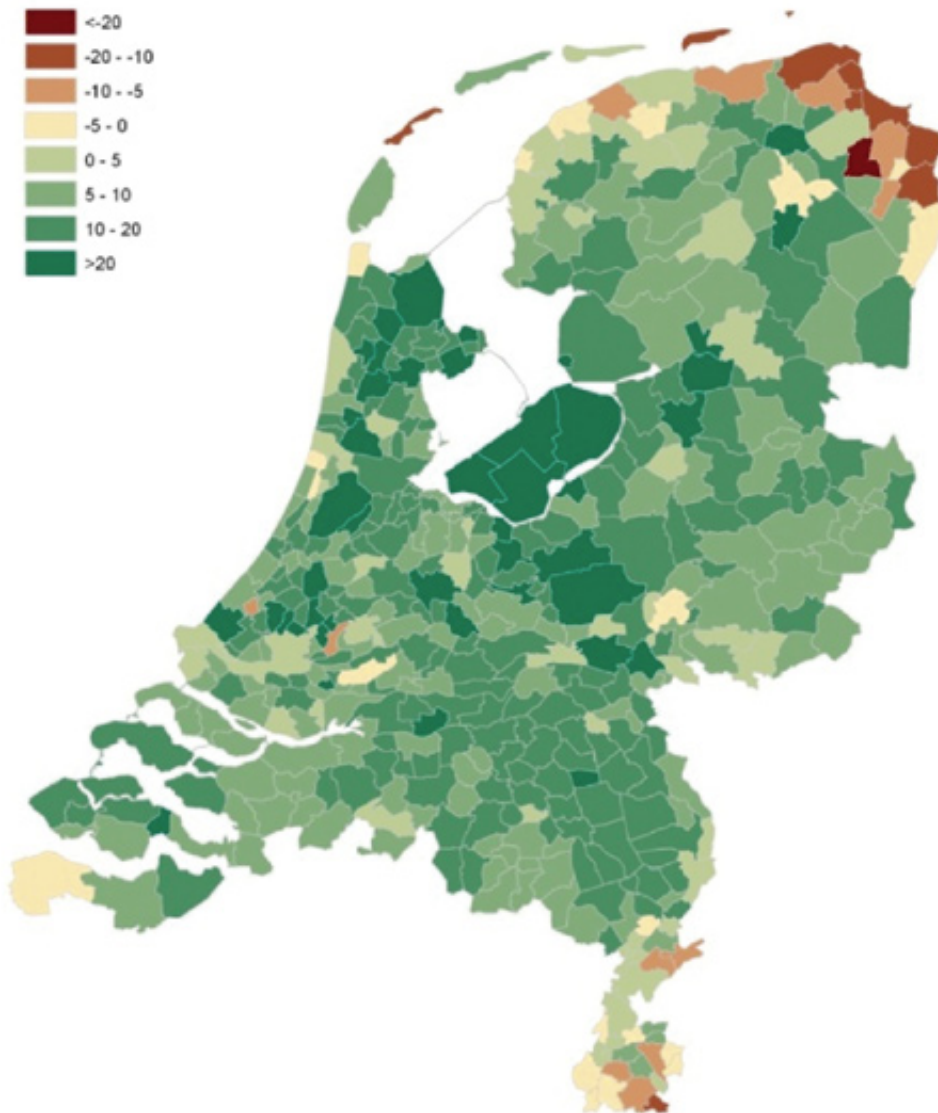
BEVOLKINGSONTWIKKELING 2006-2025 PBL/CBS (PEARL 2008)

Procentuele ontwikkeling van het aantal inwoners 2006-2025 (PEARL prognose 2008)

HUISHOUDENSONTWIKKELING 2006-2025 PBL/CBS (PEARL 2008)

Procentuele ontwikkeling van het aantal huishoudens 2006-2025 (PEARL prognose 2008)

Tekst

Topteam Krimp : Hans Dijkstal, Jan Mans

Lysias Advies B.V. : Carla de Rie (projectleiding), Frank van Busse, Thijs Jagersma

Ontwerp en vormgeving

Johan van den Tol, Dordrecht

Drukwerk

AVANT GPC, Werkendam

Reacties naar Topteamkrimp@lysiasgroup.com